

רב-תרבותיות וצה"ל*

אמנון רובינשטיין** ותומר קנת***

1	מבוא
2	פרק א: יחסי צבא – חברה – פרט בראי הרב-תרבותיות
2	1. צה"ל ומדינת ישראל
3	2. הצבא והקהילות השונות
8	3. החלופות לשירות צבאי – השירות האזרחי.
9	פרק ב: הגיוס הרב-תרבותי לצה"ל
9	1. הגיוס בישראל – סקירה נורמטיבית
11	2. גיוס הדרוזים
12	3. גיוס הנוצרים
13	4. גיוס הבדואים.
13	5. גיוס נשים.
15	6. "המסלול הדתי" – דחיית שירות, שירות מקוצר ופטור מלא
16	פרק ג: השירות הרב-תרבותי בצה"ל
17	1. תנאי שירות רב-תרבותיים בצבאות זרים
19	2. תנאי שירות רב-תרבותיים בצה"ל
27	סיכום

מבוא

ישראל היא אחת הבודדות מבין המדינות הדמוקרטיות בהן קיימת חובת גיוס לצבא וחובת שירות מילואים. האם בנסיבות המיוחדות של ישראל, ניתן וראוי להשתמש בעקרונות הרב-תרבותיים, הנוגעים לאופייה של המדינה ויחסה לקהילות התרבותיות שלה, על הגיוס לצבא, ועל תנאי השירות שבו? אלה שאלות פוליטיות וחברתיות ממדרגה ראשונה, שיש להן גם השלכות משפטיות. בניסיון לענות עליהן, מאמר זה עוסק בשלוש סוגיות מרכזיות: (1) האם ניתן וראוי להשתמש בעקרונות הליברליזם הרב-תרבותי בשאלות הקשורות בגיוס ושירות בצבא; (2) האם רצוי להחיל חובת שירות אוניברסאלית גם על ערבים (מוסלמים ונוצרים) ויהודים חרדים, ואם תשובה זו חיובית

* מאמר זה מהווה עיבוד לפרק בספרו של אמנון רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל – ביחד ולחוד: רב-תרבותיות בישראל** (עתיד להתפרסם ב-2017).
** פרופסור, מרצה וחוקר במרכז הבינתחומי הרצליה, חבר-כנסת ושר החינוך לשעבר, חתן פרס ישראל לחקר המשפט לשנת 2006. לעיון בכתביו ובפועלו של פרופ' אמנון רובינשטיין ראו בכתובת <http://www.amnonrubinstein.org>.
*** בוגר (בהצטיינות) תואר LL.B. במשפטים עם התמחות בממשל במרכז הבינתחומי הרצליה; מתמחה בבית המשפט העליון.

מאמר זה יועד להתפרסם ב"משפט וצבא". מכיוון שלא צפוי להתפרסם בקרוב גיליון של "משפט וצבא", הוחלט בסופו של דבר בתיאום עם מחבריו, לפרסמו במרשתת.
הכתוב במאמר הוא על דעת כותביו בלבד, והאמור בו אינו מבטא את עמדת הפרקליטות הצבאית או את עמדת צה"ל או את עמדת צה"ל.

האם חובת שירות זו מחייבת שירות צבאי או מאפשרת גם שירות חלופי הקרוי שירות לאומי או אזרחי? (3) האם נוהג צה"ל באורח רב-תרבותי לגבי לא-יהודים ויהודים חרדים המשרתים או העשויים לשרת בו?

שאלות אלה קשורות בזכויות הפרט לכבוד ולשוויון, אך גם מאתגרות את הגישה הרב-תרבותית בנקודה ייחודית ומשמעותית בשיח הציבורי. שירות החובה מהווה מכשיר ליצירת זהות משותפת לכל אזרחי ישראל – הוא 'דרך המלך' אל תוך הקונסנזוס הישראלי. כינונם של הסדרים רב-תרבותיים על יסוד ערכי השוויון והכבוד בכוחם לשפר את מערכת היחסים בין הקהילות והפרטים בישראל – על כך נבקש להרחיב במאמר זה.

א. יחסי צבא – חברה – פרט בראי הרב-תרבותיות

1. צה"ל ומדינת ישראל

"תקווה זו קשורה בתנאי אחד: שצבאנו להבא יהיה לא פחות מאשר היה עד עכשיו. שהעיקר יהיה בו אהבת האדם, אהבת האומה, אהבת חבר, ערך האדם וחזון אנושי – הם שהביאונו עד הלום"¹

ההצדקה לשירות צבאי במדינה דמוקרטית היא הכלל המטיל על האזרח "חובות אדם" לשמירת זכויות האדם של כלל האוכלוסייה, בדומה לתשלום מס. שירות כזה מתקיים במדינות דמוקרטיות כאשר קיים איום ביטחוני ואתוס לאומי התומך בחובת השירות. חובת השירות הצבאי, תנאיו והסדרים פרטניים בנוגע לחיילים מעוגנים בחוק המדינה, בעוד עצם קיומו של הצבא וכפיפותו למוסדות המדינה, בדרך-כלל לרשות המבצעת, מעוגנים בחוק המדינה – ובישראל בחוק יסוד: צבא ההגנה לישראל.² נורמות אלה קובעות את ייעוד הצבא לקידום ערכי המדינה, ובמקרה הישראלי, כפי שמסביר השופט מלצר, "[הצבא] עומד לרשות כל רשויותיה, על-מנת לשרת את ערכיה... לשמור על המדינה – כיהודית ודמוקרטית – מפני אויביה החיצוניים"; השופט ממשיך ומסביר כי מחויבות זו לדמוקרטיה מתייחסת "[ל]מובן המערבי הליברלי של מושג זה" וכי בין התכליות שרשאי צה"ל לקדם מתוקף חוק היסוד קיימות "תת-מטרות שיש להן גוון יהודי ודמוקרטי" ברמת הפשטה גבוהה.³ אכן, לשיטת המחברים, צה"ל כצבא של מדינת ישראל, מחויב בעקרונות יהודיים-דמוקרטיים במובנם הליברלי, בהתאם לערכי היסוד של המדינה, חוקי-היסוד שלה והכרזת העצמאות.

מעמדו של צה"ל בציבוריות הישראלית איתן: הוא זוכה לאמון גבוה במיוחד מבין המוסדות המדינתיים השונים, כך ב-2015 כ-93% מהציבור היהודי וכ-84% מכלל הציבור בישראל נתנו אמון בצה"ל, יותר מכל גוף שלטוני אחר ובפער של מעל 14% מהבא אחריו – הנשיא.⁴ העניין מתבטא גם בשיח הציבורי הער סביב השירות בצבא, החל מנושא השוויון בנטל השירות, דרך נושאי שוויון זכויות בין נשים וגברים, שאלת הסרבנות המצפונית,

¹ דברי דוד בן-גוריון בכנס סגל פיקודי בכיר (2.7.1963), www.archives.mod.gov.il/pages/Exhibitions/BenGurion/preda.asp.
² ס' 1-3, 5-6 לחוק יסוד: הצבא; ס' 9 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. ראו למשל ס' 33 לחוקה ההודית; ס' 20 (2) לחוקה האמריקנית; ס' 15 לחוקה הצרפתית; ס' 45 (b) ו-65 (a) לחוק היסוד הגרמני; ס' 16 (b) לחוקה האלבנית; ס' 15 (6) לחוקה האירית; ס' 87 ו-118 לחוקה האיטלקית; ס' 97 לחוקה ההולנדית; וס' 149 לחוקה הספרדית.

³ חנן מלצר "צבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית" **משפט ועסקים יד** 347, 352-353, 361 (2012). וראו דברים דומים: אליקים רובינשטיין "על חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו ומערכת הביטחון" **עיני משפט** כא 21, 31-36 (1997). ראו גם: אסא כשר "דת וממלכתיות בצבא של מדינה יהודית ודמוקרטית" **בין הכיפה לכומתה – דת, פוליטיקה וצבא בישראל** 401, 403, 416-420 (ראובן גל עורך, 2012).

⁴ תמר הרמן ואח' **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2015** 81-89 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015). נתונים דומים נרשמו בסקרי המכון הישראלי לדמוקרטיה גם בשנים עברו.

הסרבנות הסלקטיבית, שוויון מהותי להומוסקסואלים וכן בשיח הפנים-חרדי ובהצעות חוק שונות המבקשות להשתמש בצה"ל ככלי להוכחת נאמנות למדינה.⁵ אין עוררין כי צה"ל הוא אחד מסמליה המובהקים של ישראל, בעל מקום מרכזי בהוויה הישראלית ובנסיבות הגיאוגרפיות הנוכחיות יש להניח שקיומו כצבא החובה יימשך גם בעתיד הנראה לעינינו.

2. הצבא והקהילות השונות

אופן השירות בצה"ל וההישגים במהלכו משפיעים על השיוך החברתי-כלכלי בחברה ועל המעמד החברתי של פרטים וקהילות, וזה בתורו משפיע על השירות. יגיל לוי מסביר כי במדינות דמוקרטיות בהן השירות בצבא אינו נעשה בכפייה מתקיימת "המשוואה הרפובליקנית", בה השירות הצבאי מעניק למדינה משאב של ביטחון, כנגדו המדינה מעניקה לחייל המשרת תגמולים סמליים או חומריים – יוקרה חברתית או הטבות כלכליות.⁶ כך, אזרחים ששירתו בצבא נהנים מיוקרה חברתית והטבות כלכליות על פני אלה שאינם נושאים בנטל השירות; וקהילות או אזרחים המבקשים לשפר את מעמדם החברתי-כלכלי משתמשים בצבא כמכשיר יעיל לניעות (מוביליות) חברתית. סוגיית הניעות מתחדדת כאשר מדובר בייצוג מובהק של קהילות מסוימות בצבא – כאשר הקהילה המיוצגת יותר בצבא תזכה להטבות ממשלתיות גבוהות יותר ממקבילתה שאינה מיוצגת, רק לאור שירותה (בין כאמתלה להעדפה של קהילה המיוצגת יותר בצבא ובין כתב־החזר רלוונטי להעדפה), ייווצרו פערים בין הקהילות או שיגדלו וימוסדו הפערים הקיימים. יתר על כן, מרגע שמתחיל ייצוג לא שוויוני בצבא קשה מאד לשנותו – נורמות צבאיות, סטראוטיפים ותפיסות חברתיות של קבוצה תרבותית או אתניות מסוימת, וכן של הפרטים המרכיבים אותן קהילות, מקשות על הגיוס והשירות הצבאי של בני הקהילות שאינן כבר מגויסות ומקלות על בני הקהילות המתגייסים הנמצאים במערכת. כך, מה שהחל כהעדפה קהילתית בגיוס (בין מוצדקת ובין שרירותית) של קבוצה אחת יכול להביא לעיצוב המערכת בדמות אותה קבוצה במשך שנים רבות, ליצור קושי משמעותי על כניסתן של קהילות חברתיות אחרות למסגרת הצבאית וליצור קושי על שימוש בצבא ככלי לניעות חברתית של בני קהילות לא מיוצגות.⁷ מודעות לקהילות השונות המרכיבות את האוכלוסייה הכללית, לייחודיות ולקשיים הספציפיים של כל קהילה ומתן מענה ליברלי להם העומד על התפר שבין קהילה לבין פרט בחברות ליברליות – הוא מאבני היסוד של הגישה הרב-תרבותית.⁸ לפיכך, על מנת לממש את היתרונות הגלומים בגיוס ובשירות הצבאי ועל מנת לחלק באופן שוויוני וצודק את הטובין והנטלים הכרוכים בפעילות חברתית זו בין הפרטים והקהילות השונות המרכיבות את האוכלוסייה במדינה, יש להתייחס לעקרונות הרב תרבותיים ולעודד שילוב של הקהילות השונות במסגרת הצבאית.

⁵ ראו בין היתר: מרדכי קרמניצר "בלי נאמנות אין אזרחות? הערת חקיקה בעקבות הצעת חוק האזרחות (תיקון – הצהרת אמונים), תשס"ח 2007" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (16.03.2009); התניית קבלת תעודת זהות בהצהרת התחייבות לשירות בצה"ל: הצעת חוק מרשם אוכלוסין (תיקון – הצהרת נאמנות למדינה, לדגל ולהמנון), התשס"ט–2009, פ/811/18; הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל **דין וחשבון** (2012) (להלן דו"ח פלסנר); דני סטטמן "הרהורים ביקורתיים על הפטור משירות צבאי מטעמי מצפון" **עינוי משפט** לא(3) 669 (2009); דני סטטמן "סרבנות סלקטיבית" ושאלת הפטור משירות צבאי" **משפט וממשל** יד 257 (2012). **LEE WALZER, BETWEEN SODOM AND EDEN: A GAY JOURNEY** (Columbia University Press, 2000) 114-141; **THROUGH TODAY'S CHANGING ISRAEL** 95 (דפנה ברק-ארז עורכת, 2002).

⁶ יגיל לוי "צבא העם" נגד גיוס החובה" **משפט וצבא** 21, 309–311, 324 (2015); יגיל לוי "מצבא העם לצבא הפריפריות" 23, 26–31, 40–45 (2007); יגיל לוי **המפקד האליון: התיאוקרטיזציה של הצבא בישראל** 15–20, פרק 2, 113–117 (2015). המחשה עדכנית היא ההסכמה על העלאת שכר חיילי החובה, ראו החלטה ה-801 של הממשלה ה-34 "העלאת דמי הקיום של חיילים בשירות חובה" (6.12.2015). וכן ראו ברוך נבו ויעל שור "החזרה בין צה"ל לחברה הישראלית: מיקוד על שירות החובה" **המכון הישראלי לדמוקרטיה החזרה בין צה"ל לחברה הישראלית - שירות החובה** 9, 10 (אורי דרומי עורך, 2009); וראו יישום של העניין בארצות-הברית: **Jason K. Dempsey & Robert Y. Shepiro, The Army's Hispanic Future**, (2002) 526, 541–542 (ARMED FORCES & SOC. 35).

⁷ **DONALD L. HOROWITZ, ETHNIC GROUPS IN CONFLICT** 443–445 (2ND ed. 2000).

⁸ במאמרו זה לא נחשב על עקרונות השיטה הרב-תרבותית או על הסיבות להתאמתה במיוחד לישראל של ימינו; ראו על כך בהרחבה בספרו של אמנון רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל – ביחוד ולחוד: רב-תרבותיות בישראל** פרקים שני, שלישי ורביעי (עתידי להתפרסם ב-2017).

ארצות-הברית מהווה מקרה מחקר מעניין ביחס לשילוב בני מיעוטים בצבא והשתלבותם בחברה הכללית. בעוד במלחמת העולם השנייה הונהגה הפרדה קשה בין חיילים ממוצא אירופי לחיילים ממוצא אפריקני, במלחמת ויאטנם בוטלה הפרדה זו אך טענות האפליה נגד האפרו-אמריקנים לא פסקו. בשנים האחרונות גברה המודעות לעניין שילוב קהילות המיעוטים והצבא החל להפעיל מנגנון גיוס המסווג את המתגייסים בהתאם למוצאם, על מנת לסייע לשילובן של קובצות מוחלשות באמצעות פרויקטים של חניכה, העדפה מתקנת בקידום וכדומה.⁹ כך, על פני העשורים האחרונים, מהווה צבא ארצות הברית דוגמא הן להכרה תרבותית ושילוב ראוי, והן להפרדה; לראשון היו תוצאות חיוביות ביותר ולשני תוצאות שליליות ביותר.

בישראל, השירות בצבא הוא חלק חשוב בהשתלבות הפרט וכן הקהילות השונות בתוך החברה הישראלית. הצבא מעצב נורמות התנהגות המשותפות לאזרחים רבים ומהווה מכנה משותף רחב ביותר; השתתפותה או אי-השתתפותה של קהילה בהוויה הצבאית משליכה על קבלתה או הדרתה ממרכז השיח והחברה הישראלית, וצה"ל הוא "קרש קפיצה" מרכזי אל תפקידי מפתח בה.¹⁰ זאת, בנוסף להגדרתו השגורה של צה"ל כ'צבא העם' מחזקים את התפיסה שהאזרחים שמשרתים בצבא מהווים חלק מהעם. על דרך השלילה, אתוס זה יוצר הדרה של חלקים נכבדים בחברה הישראלית שאינם משרתים בצבא. אותם חלקים שאינם משרתים, אינם שותפים בחוויה קולקטיבית משמעותית ביותר, ולמעשה מודרים מהזהות הישראלית הנשענת על השירות הצבאי; הם אינם חלק מהמכנה המשותף המעוצב לאור השירות הצבאי ומנועים מלהגשים את אתוס החייל הישראלי כ"אזרח מושלם".¹¹ על רקע זה מובנת קריאתו של מנחם מאוטנר לפיה אל מול מגמות הדוחפות להדרה של קהילות מהלאומיות הישראלית, יש ליצור רכיבי זהות היוצרים הכללה, רכיבים שצה"ל הוא חלק טבעי בהם שכן הוא מהווה גורם רפובליקני ממדרגה ראשונה.¹²

תופעה מעניינת נוספת בהקשר הישראלי החברתי היא פעילות המכינות הדתיות הקדם-צבאיות בישראל. בשנת 1988 החלה לפעול המכינה הקדם-צבאית הדתית הראשונה; מטרתה של המכינה הקדם צבאית היא להעניק לנוער חינוך ערכי ולהכינו לקראת שירות משמעותי בצה"ל, בדגש על שירות קרבי ופיקוד. יוזמה זו זכתה לגיבוי של משרד הביטחון ומשרד החינוך, המאפשרים דחייה של השירות הצבאי לשם השתתפות במכינות. מנתוני משרד הביטחון עולה שפועלות כ-51 מכינות קדם-צבאיות, מתוכן 23 מכינות דתיות יהודיות ו-28 כלליות או מעורבות. מנתוני הצבא באפריל 2015 עולה כי בשנת תשע"ה פעלו 47 מכינות קדם-צבאיות, אחת מהן לבני נוער דרוזים. נתונים אחרים מראים שבשנת תשע"ד (2014) פעלו 40 מכינות מוכרות ומתוקצבות בישראל, בהן למדו כ-3,038 חניכים

⁹ Dempsey & Shepiro, לעיל ה"ש 6, בעמ' 527-529, 531, 544-545. וראו גם: U.S. Department of the Army. *Affirmative Action Plan*. Army Pamphlet 600-26. Washington, DC: U.S. Department of the Army, May 23, 1990); The Military Selective Service Act, 50 U.S.C § 451-460; *Selective Service – Who Must Register* (Aug. 20, 2015) <https://www.sss.gov/portals/0/PDFs/WhoMustRegisterChart.pdf>

¹⁰ דפנה ברק-ארז "הקרמה: צבא, חברה ומשפט" **צבא חברה ומשפט** 5, 6-5 (דפנה ברק-ארז עורכת, 2002); מנחם מאוטנר "גלי צה"ל או ההאחדה של הרוק והמוות" **צבא חברה ומשפט** 11 (דפנה ברק-ארז עורכת, 2002).

¹¹ לעקרונות המרכזיים של אתוס צבא העם ראו: הועדה לבחינת סוגיית קיצור השירות בצה"ל **דו"ח הועדה** 12 (2006); לוי "צבא העם" נגד גיוס החובה", לעיל ה"ש 6, בעמ' 316, 333-335; משה ליסק וברוך קני-פז, "ישראל לקראת שנות האלפיים: עולם הולך ומשתנה" 408, 431-432 **ישראל לקראת שנת 2000 חברה, פוליטיקה ותרבות** (משה ליסק וברוך קני-פז עורכים, תשנ"ז).

¹² מנחם מאוטנר "הזהות הלאומית של ישראל ובעיית השוויון" **חסמים בפני אי שוויון: הערבים בישראל** 111, 115-116 (שלמה חסון ומיכאל קרייני עורכים, 2006). לדידו, יש לחזק את מוטיב 'הישראליות' בזהות של האנשים החיים בה; מנחם מאוטנר "משבר הרפובליקניות בישראל" **משפט ועסקים** יט 573, 563, 559 (2012).

מוכרים.¹³ בין אם כך ובין אחרת, אין עוררין שמדובר על תופעה משמעותית המשפיעה על בני נוער רבים מקהילות שונות באוכלוסייה טרם גיוסם. אף שיש המטילים ספק בשאלה האם המכינות מגשימות את מטרתן באופן כללי לאור שיעורים יורדים של מפקדים בוגרי המכינות, מקובל להניח כי למכינות הקדם-צבאיות השפעה רבה על הנוער הדתי-לאומי להתגייס ולהצטיין – הליך המביא לשילוב נרחב של דתיים-לאומים בלב העשייה הצבאית וקבלה חברתית גדולה יותר של קבוצה זו, הנשענת במידה רבה על השירות הצבאי (והקרבי בפרט). על רקע זה יש לברך על פתיחתן של מכינות קדם צבאיות המיועדות לקהילות מגוונות שבהן התופעה פחות נפוצה – לרבות מכינות המיועדות ליהודים חילונים, לדרוזים וכדומה – ובעיקר על מכינות המשלבות בני נוער מכל הקהילות.

(א) קהילות מיעוט לאומיות המזוהות עם מדינות או ישות מדינית בסכסוך עוין

המעמד החברתי של בני הקהילות השונות במדינה, וביתר שאת בתוך הצבא, מושפע גם מהיחסים שבין הקהילות בהקשר הרחב יותר במדינה. במדינות רבות, ובהן ביתר שאת ישראל, קיימות קהילות מיעוט המהוות קהילות רוב במדינות שכנות. בסיטואציה שכזו, מתיחות ביטחונית בין שתי המדינות וכמובן שמלחמות, מעלות שאלות בנוגע לגיוסו של בן המיעוט; זהו מצב קשה שבו אזרח, בן המיעוט, נתבע להילחם בעד מדינתו אך נגד בני עמו – ולעיתים גם נגד בני משפחתו. בהקשר זה, מדינות דמוקרטיות בעלות צבא וריבוד חברתי צריכות לקבל החלטות מהותיות ביותר ביחס לחובת השירות בו: עליהן לבחור כמה מאמצים להשקיע בייצוג שווה של הקהילות השונות, האם לקדם שירות של בני מיעוטים, האם לקיים יחידות נפרדות לבני מיעוטים או לשלבן בצבא והעיקר – האם להתעלם מנאמנות אפשרית של בני קהילת המיעוט ליריב או לאויב.¹⁴ גיוסו של בן מיעוט לצבא הנמצא בסכסוך עם מדינה בה קהילתו מהווה רוב מציב את היתרונות הרבים בגיוס של קהילות מיעוט – שילובן האפשרי בחברה הכללית, העברת תקציבים והטבות כתגמול ויצירת מכנה משותף בין הקהילות – אל מול הסיכון הביטחוני האפשרי והדילמה הקשה שמעמיד אותו הגיוס בפני הפרט עצמו. יתרה מזאת, כאשר מדובר במיעוטים הקיימים בתוך המדינות הלוחמות יכולה להתעורר בעיה מיוחדת של "נאמנות כפולה": למשל, במלחמת העולם השנייה, גיוסו ונלחמו יהודים בקרב שתי הקהילות הלוחמות והרגו אלה באלה. אך ספק רב אם באותה תקופה המיעוטים היהודיים נראו כמיעוטים לאומיים – להבדיל ממיעוטים דתיים – נפרדים. למרות זאת, קיימות האשמות נגד בני מיעוטים לאומיים ודתיים שהם אינם נאמנים דיים למדינת החסות שלהם וההאשמות אלה גדלות באורח טבעי כאשר מדובר במיעוט המשתייך תרבותית ואתנית למדינת אויב.

הדוגמה הישראלית ממחישה את המתח בגיוס במדינות בעלות מיעוטים לאומיים המשתייכים ללאום אויב. כך, אין מגייסים את ערביי ישראל לצה"ל מאז קום המדינה ועד היום הזה – זאת משני טעמים: האחד, קיים חשש ממתן נשק והקניית דפוסי משמעת וארגון בידי אלה שהנאמנות למדינה ונכונותם להילחם למענה מוטלת בספק; השני, אין זה ראוי מבחינה מוסרית לתבוע שערכים יצאו למלחמה נגד אחיהם. אורגד מציג את דיוני הממשלה משנות ה-50,

¹³ מכתב משי לב, ראש תחום פניות הציבור לאלה שחם, התנועה לחופש המידע (6.7.2015); מכתב מעמרי חנם, בשם ראש ענף תכנון כוח אדם סדיר, לפרופ' אמנון רובינשטיין (11.8.2015) (להלן: מכתב אכ"א); מכתב מגדעון זעירא, מרכז המחקר ומידע של הכנסת לחברי ועדת העליה, הקליטה והתפוצות (17.11.2013).

¹⁴ ZOLTAN BARANY, THE SOLDIER AND THE CHANGING STATE: BUILDING DEMOCRATIC ARMIES IN AFRICA, ASIA, EUROPE AND THE AMERICAS 37 (Princeton University Press, 2012); Cynthia Enloe, *The Recruiter and the Sceptic: A Critical Feminist Approach to Military Studies*, CRITICAL MILITARY STUDIES 1, 4 (Oct. 10, 2014).

לפיהם המחויבות לעקרון השוויון וכוונת בן גוריון לאפשר החלת חובת גיוס על קבוצה זו בעתיד מנעו את החרגתם המפורשת של הערבים בישראל מחובת שירות ביטחון בגוף החוק.¹⁵

מצב זה אינו ייחודי לישראל והתקיים גם במדינות נוספות. כך למשל, על רקע התפרקות יוגוסלביה בשנות ה-90 חיו בגבולות מקדוניה רוב מקדוני ומיעוט אלבני משמעותי. האחרונים לא הסכימו להתגייס לצבא המדינה עם היווסדו ולכן נוצר תת-ייצוג שלהם בשלב בניין הכוח הצבאי ויצירת האליטות הצבאיות. מכאן הדרך להעדפת בני הלאום המקדוני על-פני בני הלאום האלבני בשירות הצבאי הייתה קצרה, הפלייה שליבתה את השסעים בין הקהילות הן בתוך כתלי הצבא והן בחברה הכללית. עם פרוץ המאורעות בקוסובו והימנעותה המוצהרת של מקדוניה מפעולה, התגייסו רבים מהאלבנים במקדוניה לשורות ה-UCK (צבא שחרור קוסובו) במטרה לסייע לבני עמם. מתוך קבוצה זו הוקם ארגון הגרילה האלבני-מוסלמי ה-NLA, שמטרתו המוצהרת הייתה להשיג שוויון זכויות לאלבנים בשטחי מקדוניה, דבר שהציב את חיילי צבא מקדוניה האלבנים במצב של ניגוד עניינים, לפחות בעיני המקדונים במדינה – בסופו של דבר, הצטרפו אלה לפעולות צבאיות נגד מקדוניה.¹⁶ כך, מקדוניה היא דוגמה למצב בו השירות הצבאי השווה הוא לא רק נטל אלא גם זכות ואפשרות להשתלב בחברה ובצמרת המדינה, אך היא גם דוגמה לכך שבעת מלחמה ובנסיבות מסוימות, חובת הגיוס לא מונעת בהכרח את התגייסות בני המיעוט הלאומי למען עמם ונגד מדינתם.

סוגיה זו אינה זרה גם לארצות-הברית. לאחר המתקפה על פרל הארבור עלו תהיות ביחס לנאמנות של חיילים אמריקנים ממוצא יפני, שהביאו לגילויי גזענות קשים נגד אזרחים וחיילים אמריקנים ממוצא יפני. עם זאת למיעוט היפני הייתה תרומה משמעותית ביותר ליחידות הלוחמות בצבא ארצות-הברית: כ-50% מהמגויסים בהוואי היו ממוצא יפני והגדוד ה-100 – שהורכב מאמריקנים ממוצא יפני – הצטיין בקרבות נגד הגרמנים מצפון אפריקה ודרך איטליה. גרוד זה הפך למעוטר ביותר בהיסטוריה האמריקאית, אולם החשדנות כלפי החיילים (והאזרחים) ממוצא יפני הביא לכך שגדוד זה וחיילים ממוצא יפני ככלל, לא נשלחו להילחם בחזית הפאסיפית.¹⁷

צבאה של הודו, שהתבסס בראשיתו על יסודות צבא האימפריה הבריטית, שקיבלה את הייחודיות של הקהילות השונות המרכיבות אותו ומפקדיה חויבו ללמוד ולהתייחס לשוני ולצרכים הייחודיים של הקהילות השונות. הודו סתה מדרך ההפרדה הקהילתית, וגיוס המוסלמים ושילובם בצמרת הצבאית שם הוא מפליא במיוחד לאור הסכסוך המתמשך עם פקיסטאן המוסלמית, שהוליד גם מלחמות בין שתי המדינות. היסטוריה רווית דמים וסכסוכים אתניים חריפים בין המדינות הציבו מאז 1947 את המוסלמים בצבא הודו במצב עדין – בו היה עליהם לבחור בין מדינה המייצגת את הדת שלהם לבין המדינה בה הם חיים והצבא בו הם משתתפים. רובם של המוסלמים ששירתו בצבא ההודי של האימפריה הבריטית בחרו לערוק ולהתגייס לפקיסטאן, במסגרת בחירתם במדינה המוסלמית על פני הודו,

¹⁵ נציין כי ליאב אורגד במאמרו "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות הביטחון" המשפט יא 381, 392-393, 400-401 (2007). מונה סיבה נוספת – סיבה אידיאולוגית – ישראל היא מדינת העם היהודי ואין לדרוש מהמיעוט הערבי לגלות נאמנות למדינה "שאינה שלו".

¹⁶ Annmarie Peen Rodt & Stefan Wolff, *EU Conflict Management in Bosnia and Herzegovina and Macedonia*, in *THE EUROPEAN UNION AS A GLOBAL CONFLICT MANAGER* 138, 146-147, 150-151 (Richard G. Whitman & Stefan Wolff eds., 2012); Gaordana Siljanovska-Dakova, *Political Parties, Values and Democratic Consolidation*, in *CIVIC AND UNCIVIC VALUES IN MACEDONIA: VALUE TRANSFORMATION, EDUCATION AND MEDIA*, 107, 109, 112 (Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug & Albert Simkus eds., 2013).

¹⁷ Rhonda Evans, *A History of the Service of Ethnic Minorities in the U.S Armed Forces* 28-33 (Center for the Study of Sexual Minorities in the Military, 2003).

אולם כ-550 קצינים בדרגות שונות, כמו מיליוני מוסלמים אחרים, בחרו להמשיך את חייהם במדינה ההינדית. אף ששילוב ההודים בצבא הודו החל באקורד צורם, לרבות פוגרומים וניסיונות עריקה, ולמרות שעדיין קיים תת-ייצוג לקהילה זו לרבות מגמות דחייה מצד חיילים משני הצדדים, אין להתעלם מהעובדה שחיילים וקצינים מוסלמים שירתו ומשרתים בצבא הודו גם במלחמות נגד פקיסטאן.¹⁸

אכן, גיוס צבאי של בני קהילה לה זיקה עם אויב היא סוגייה סבוכה, אשר חרף שכיחותה בעולם היא בעלת גוונים שונים בכל מקרה ומקרה. אולם, ניתן להסיק כי הדרה מגיוס טומנת בחובה מסר שלילי ביותר לאוכלוסייה המודרת ומעצימה את הרחקתה מהחברה. ככל שיהיה זה אפשרי לגייס קהילות בעלות זיקה לישויות עוינות, יישומם של העקרונות הרב-תרבותיים בשלבי השירות השונים – כפי שיפורטו בהמשך פרק זה – יוכלו להעלות את הסיכויים לכך שהגיוס יביא לשילוב בין האוכלוסיות.

(ב) העדפת משוחררי צבא – השפעות קהילתיות

חרף מגמות להשוואת ההטבות הניתנות למשרתי השירות הלאומי-אזרחי והשירות הלאומי אלה של החיילים המשוחררים, הסדרים רבים עדיין מקנים עדיפות לאזרחי ישראלי שסיים שירות צבאי על פני מסיימי שירות לאומי או אזרחים שלא שירתו את המדינה כלל במגוון תחומים. ביניהם, נמצאים מענקים כספיים, הטבות מגורים והשכלה גבוהה, פטורים מסוימים ממס הכנסה, הטבות בהקמת עסק וכן הטבות לעובדי המדינה המשרתים במילואים. נוסף על הסדרים חוקיים אלה קיימות יוזמות של משרד הביטחון לקידום ענייניהם של חיילים משוחררים ומשרתי מילואים בלבד. הנדבך הערכני ביותר של הטבות אלה הוא היוזמה של הרמטכ"ל גדי אייזנקוט לאפשר לימודים אקדמיים לכל חייל משוחרר על בסיס מענק השחרור ותרומות של גורמים שונים לצה"ל. העדפה ממשלתית בהקצאת משאבים לאזרחים המשרתים בצבא אינה מהווה חידוש; הדבר שגור בהחלטות ממשלות ישראל ובחוקי הכנסת לאורך השנים. העדפה זו נהוגה גם במדינות אחרות – בארצות הברית למשל, חוק שנתן העדפה כזו שינה את פני החברה האמריקנית והגדיל ללא הכר את מערכת ההשכלה הגבוהה.¹⁹ בישראל, בה הגיוס אינו אוניברסאלי כלל-קהילתי, מעוררת העדפה זו שאלות לא פשוטות.

האם מתן העדפה ליוצאי צבא היא מדיניות ראויה בישראל? בית המשפט העליון דן בעתירות בנושא הן בעניין **בשורה** והן בעניין **המועצה המוסלמית ביפו** וקבע כי ככלל, אין מניעה לתת הטבות ליוצאי צבא, אך יש לבחון כל מקרה לגופו.²⁰ ברור כי על המדינה לתת פיצוי נאות למי שמשרת בצה"ל תקופה ממושכת – למסגרת זו נכנסת כל טובת הנאה הבאה לתגמול את המגויס תמורת אבדן שנות פרנסה ולימודים וכמובן תגמול נאות בשל פציעה, נכות או

¹⁸ VRON WARE, MILITARY MIGRANTS: FIGHTING FOR YOUR COUNTRY 17–19, 23–25, 29–39, 41–46, 128–130, 261–262 (2012); Amit R. Saksena, *India's Muslim Soldiers*, THE DIPLOMAT (May 20, 2014); Omar Khalidi, *Ethnic Group Recruitment in the Indian Army: The Contrasting Cases of Sikhs, Muslims*, Partha Chatterjee, *There Is an Indian Gurkhas and Others*, 74 PAC. AFF. 529, 531–536, 543–545 (2002); *Ideology, But It's Not This*, 21 CONSTELLATIONS 175, 179–181 (2014). ראו גם: אורגד, לעיל ה"ש 15, בעמ' 400.

¹⁹ ראו בהתאמה ס' 7, א', 9, 10, 18–12 לחוק חיילים משוחררים, תשנ"ד–1994. כן ראו אמנון רובינשטיין **המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל** כרך א' 306 (מהדורה חמישית, 1996); יאיר בוימל **צל כחול לבן: מדיניות הממשל הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות: 1968–1958** 80–81 (פרדס הוצאה לאור, 2007); אמנון רובינשטיין ויצחק פשה **סרקים באקדמיה** 225 (2014). למחקר משווה על ההטבות של ארה"ב, קנדה, הודו, שווייץ, צרפת ואנגליה למשרתים בצבאותיהם ראו: יעזר הנדל וניקולא טובול **העדפת משרתים - מחקר משווה** 5–12 (2014).

²⁰ בית המשפט קבע כי ניתן להעדיף משרתים בהלוואות לדור, ראו בג"ץ 11956/05 **בשורה נ' שר הבינוי והשיכון פס' 6–7** לפסק-דינו של הנשיא ברק (פורסם בנבו, 13.12.2006); בג"ץ 7872/10 **המועצה המוסלמית ביפו נ' ראש ממשלת ישראל פס' 12** לפסק-דינו של השופט עמית (פורסם בנבו, 7.6.2012). נציין שטרם מתן פסק-דין אלה ניתן פסק הדין בה"פ (חי") 217/05 **נעאמנה נ' אוניברסיטת חיפה** (פורסם בנבו, 17.7.2006) בו נקבע כי שכלול קריטריון של שירות צבאי בהחלטת אוניברסיטת חיפה על הקצאת מעונות מהווה אפלייה פסולה כנגד ערבים שאינם נקראים בפועל לשירות צבאי. לאחר פסיקה זו ובעקבות פסק-הדין של בית-המשפט העליון שצוינו לעיל, ערערה האוניברסיטה על ההלטת בית-המשפט המחוזי וניתן צו לעיכוב שינוי הקריטריון.

אבדן כושר פרנסה, כמו גם גמלה ראויה לאלה שנפלו בשבי או נהרגו בשירותם הצבאי. מצד שני, אסור שהתגמולים האלה ישמשו ככסות לאפליה על רקע שאינו קשור לשירות הצבאי. אפליה כזאת הייתה נהוגה מראשית שנות ה-70 בדמות "קצבאות יוצאי צבא" – קצבאות ילדים שהוענקו להלכה בכפוף לשירות צבאי מלא (ולמעשה, לכל היהודים בגילאים המתאימים), מה שמנע מאוכלוסיות שלא שירתו (ערבים בעיקר) קצבה חודשית של כ-130 ₪ עבור כל ילד; קצבאות אלה בוטלו בממשלת רבין השנייה.

אכן, העדפה רלוונטית מותרת ואילו העדפת קבוצה מטעמים לא רלוונטיים – פסולה; יישום עיקרון זה על ההעדפה של יוצאי צבא בישראל היא מורכבת וחיבת להיבחן באופן פרטני. בחינה זו צריכה להתחשב, בין היתר, במשתנים הבאים: מה טיב המוצר שמחולק במסגרת ההטבה – האם הוא מוצר במחסור או בעל ערך יוצר דופן; מה ערכה של ההטבה בשוק והאם הטבה מסוג זה היא סבירה ביחס להטבות אחרות במגזר הפרטי או הציבורי עבור שירות דומה; מי יהיו הנהנים המרכזיים מההטבה; מי נותן ההטבה; ולבסוף, האם יש שיקולים ערכיים ייחודיים המחייבים מתן ההטבה (למשל תשלומים לאלה שנפצעו במהלך שירותם או לאלמנות החללים). אין כל פסול במתן משכורת לחיילי צה"ל כמו גם פיקדונות לימודים וקורסי הכשרה, כל עוד אלה ניתנים על בסיס טיב השירות (הצבאי או הלאומי) ומשכו, וכל עוד שירות זה פתוח בפני המבקשים לקיימו ולא רק על בסיס לאומי-מגזרי. אמנם קיימת בעייתיות מסוימת בכך שהשירות שמעניק את מירב ההטבות (שירות קרבי) אינו פתוח בפני חלק מהאוכלוסייה הערבית בישראל, אך אפשרות השתלבותם בשירות לאומי ומתן הטבות בגין שירות זה "מכשירים" את הפגם, לאור האינטרס המדיני במתן הטבות למשרתים. הדרך הנכונה והנקייה מכל שיקול פסול היא הגדלה של שכר חיילי החובה בהתאם לטיב ומשך שירותם והענקת תנאים הוגנים למשרתים בשירות לאומי או אזרחי.

3. החלופות לשירות צבאי – השירות האזרחי

שירות אזרחי הוא חלופה מוכרת לשירות צבאי במדינות דמוקרטיות; כך למשל בגרמניה היה נהוג שירות לאומי כחלופה אפשרית לשירות צבאי. הגמשת התנאים לשירות זה עם השנים הביאה לביקוש אדיר לאפיק השירות האזרחי, עד שבוטלה חובת השירות בשנת 2011. בישראל קיימים שני אפיקים לשירות אזרחי: "שירות לאומי" שהחל כיוזמה של נשים דתיות להתנדבות כנגד הפטור משירות צבאי וכלל ב-2015 כ-17,000 מתנדבות ומתנדבים מכלל המגזרים, לרבות בני ובנות המגזר הערבי; ו"שירות לאומי-אזרחי" אליו מפנה הצבא מועמדים לשירות בהתאם לצרכיו, במסלול זה התנדבו כ-1,300 איש ואישה בשנת 2015, מרביתם מהמגזר החרדי (החוק בנושא מתייחס בעיקר לחרדים).²¹

במציאות הישראלית יש להבחין בין השירות האזרחי (במתכונתו הנוכחית) לשירות הצבאי. השירות הצבאי מהווה צעד משמעותי ביותר עבור המתגייס – ניתוק מהחיים האזרחיים, לבישת מדי הצבא והכפפת הפרט לרשות הצבא – מה שמקנה לשירות זה "יוקרה" רבה יותר מאשר השירות האזרחי בו מאפיינים אלה חלשים יותר. יתרה מזאת, מסלול זה אינו מתאים לכולם: בעוד קיימת עלייה במספר החרדים המתנדבים לשירות אזרחי – ביניהם מספר גבוה של משרתים במוסדות מעורבים לחרדים ולא-חרדים ומספר עולה של משתלבים בשוק העבודה לאחר השירות – הרי שבחברה הערבית מרבית השירות נעשה בתוך הקהילה, נתפש כפעילות פנים-ערבית ואינו מקדם את שילוב

²¹ ההסדרה החוקית של השירות הלאומי בעייתית ורובה בתקנות. לאחרונה הוצגה הצעת חוק המסדירה את העניין. ראו דברי ההסבר להצעת חוק שירות אזרחי, התשע"ה–2015, ה"ח הממשלה, 994, 995–998. כן ראו, יגיל לוי "מה יכולה ישראל ללמוד מהשירות האזרחי בגרמניה" **שירות חובה או חובה לשרת: תרחישים של שירות אזרחי חובה בישראל** 16–20 (2015).

הקהילה בחברה הכללית.²² לדעת המחברים, אין לפסול המשך שימוש במנגנון השירות הלאומי האזרחי במקרים שלא ניתן או לא רצוי להטיל שירות צבאי, אך בתנאי שהשירות ייעשה במשותף ליהודים וערבים ושהמשרתים בו יישאו מדים מיוחדים. עם זאת, לטווח ארוך, החלת גיוס החובה לצה"ל על קהילות אוכלוסייה שונות בישראל הוא האמצעי היעיל ביותר לקירוב קבוצה למרכז החברתי הישראלי.²³ נציין כי מגמות הגיוס הנרחבות של ערביי ישראל לשירות משטרתי בשנה באחרונה יכול להוות תחליף ראוי להיעדרו של שירות צבאי בקרב אותם ערבים ישראלים שאינם מעוניינים בשירות שכזה, ובכל מקרה מהווה חלופה טובה יותר מהשירות האזרחי.

לסיכום חלק זה, מקומו של צה"ל בחברה הישראלית חשוב ומשמעותי גם כיום. השפעתו על המדינה כמכלול, על קהילות האוכלוסייה השונות ועל הפרטים בחברה גדולה מאד, שמור לו מקום מרכזי בקונסנזוס החברתי וחרף הטיעונים השגורים נגד מדיניות כור ההיתוך בצה"ל, הוא עדיין מהווה מכשיר יעיל ביותר לניעות חברתית. הצבא מקיים מערכת יחסים הדדית עם שלושת מעגלי ההגדרה העצמית²⁴: עם המדינה הוא קשור ביחסי הדדיות והוא מבטיח את זכותם של היהודים לקיום ולהגדרה עצמית; ביחס לקהילות השונות, בכוחו של הצבא לאחד או לפלג ביניהן, לקרבן למרכז החברתי או לדחוף אותן הרחק ממנו למחוזות קיצוניים, זאת גם במקרים של סכסוך עוין; ביחס לפרט, הצבא מהווה מסלול ייחודי ברמת הניעות החברתית שהוא מאשר, ולכן בכוחו גם ליצור הזדמנויות – כל אלה בהתאם למדיניות הננקטת. במילים אחרות: הצבא יכול להיות גורם ליברלי ורב תרבותי או להיות גורם לא ליברלי הנוגד את עקרונות הרב-תרבותיות, הכול תלוי במדיניות. בחלקים הבאים נבחן את המדיניות הנוהגת בישראל באשר לגיוס לצה"ל לתנאי השירות בו בראי הרב-תרבותיות, ונמליץ על נקודות בהן ניתן לשפרה.

ב. הגיוס הרב-תרבותי לצה"ל

לכאורה, הצורך בצבא היה אמור להביא להחלת חובת גיוס שוויונית על כלל אזרחי ישראל, אך בפועל הסדרים תחיקתיים שונים מעניקים פטור לקהילות שונות המרכיבות את החברה הישראלית. בנוסף, גם מתוך מחויבי הגיוס, הגיוס אינו מלא: מתוך היהודים מחויבי הגיוס בשנתון הגיוס של 1995 (שהיה צפוי להתגייס ב-2013) התגייסו רק כ-73% מתוך הגברים וכ-57% מבין הנשים. מכאן כי חלקים נרחבים ביותר מהאוכלוסייה בישראל אינם מתגייסים לשירות צבאי.²⁵ בתת-פרק זה נסביר את חוקי הגיוס לצה"ל ונתמקד בגיוסם של בני הקהילות הדרוזיות והנוצריות ובגיוסן של נשים כמקרי מבחן לתפישות רב-תרבותיות בגיוס לצבא.

1. הגיוס בישראל – סקירה נורמטיבית

סעיף 4 לחוק-יסוד: הצבא קובע כי הגיוס והחובה לשרת בצה"ל יתקיימו מכוח חוק. חוק שירות בטחון מטיל חובת שירות צבאי בכוחות הסדירים או בכוחות המילואים "יוצאי הצבא" – על אזרח ו"תושב קבוע" בישראל. החוק מגדיר שתי אפשרויות לביטוי "תושב קבוע": (1) אדם שמקום מגוריו הקבוע הוא "בשטח שחל עליו משפט מדינת

²² סמי סמוחה וזהר לכטמן "חציית קו אדום: הטלת חובת שירות אזרחי על צעירים ערבים בישראל" שירות חובה או חובה לשרת: תרחישים של שירות אזרחי חובה בישראל 121, 132–134 (2014); נאדיה חילו ועידן חיים "השירות האזרחי בחברה הערבית בישראל" ערך אסטרטגי 17, 49, 52–53 (2014).

²³ והשוו OECD ECONOMIC SURVEYS – ISRAEL 12 (2016), <http://www.oecd.org/eco/surveys/Israel-Overview-> OECD-Economic-Survey-2016.pdf. על תוצאות אפשריות של הגדלת השירות הלאומי בישראל ראו למשל, בספר המאמרים שירות חובה או חובה לשרת: תרחישים של שירות אזרחי חובה בישראל (יגיל לוי עורך, 2015), וכן "שירות לאומי – אזרחי בישראל: דיון בהמלצות ועדת עברי" (המרכז הבינתחומי – המכון למדיניות ואסטרטגיה, 4.4.2005), www.herzliyaconference.org/Uploads/2612Ivry.pdf.

²⁴ ראו בהרחבה על מושג זה: רובינשטיין שבטי מדינת ישראל, לעיל ה"ש 8, בפרק הרביעי.

²⁵ מכתב מעמרי חנם, בשם ראש ענף תכנון כוח אדם סדיר, לפרופ' אמנון רובינשטיין (11.8.2015).

ישראל", או; (2) "מי שרואים את ישיבתו כשיבת קבע". הראשון הוא שריד היסטורי שהיה קיים עוד בחוק שירות ביטחון המקורי משנת 1949; השני מתייחס לאדם ששהה בישראל 6 חודשים לאחר שפג תוקף רישיון הישיבה שקיבל משר הפנים וה"פוקד" התריע בפניו שחוק שירות ביטחון עלול לחול עליו.²⁶ הוראה גורפת זו חלה על כלל האזרחים, לרבות אלה שמרכז חייהם אינו בישראל, וכן על תושבים ארעיים, מבקרים או "יושבי מעבר" השוהים בארץ ללא אישור מעל 9 חודשים, וכנגד הפרתה נקבעו סנקציות פליליות קשות בחוק שירות ביטחון. עוד נסביר כי חוק שירות ביטחון מסמיך את ה"פוקדים" לזמן אזרח או תושב קבוע המיועד לשירות ביטחון לבדיקות רפואיות על מנת לקבוע את מידת הכשירות וההתאמה לשירות. ככל שימצא אותו מועמד כשיר לשירות, הפוקד רשאי לחייבו בשירות – 32 חודשים לגבר ו-24 חודשים לאישה. שר הביטחון ממנה שורה של פוקדים למלא את התפקידים המתוארים לעיל, ביניהם מפקד יחידת הגיוס. אותם פוקדים הם למעשה הגוף שקובע מי לזמן לבדיקות לשירות צבאי, את מי לשחרר לשירות חלופי ואת מי לפטור.

החלת חובת הגיוס על אזרחים שאינם חיים בישראל אינה נקייה מספקות משפטיים, ויישומה בפועל קשה עד בלתי אפשרי לעיתים. חוק שירות ביטחון קובע כי גבר שהגיע לגיל 29 ואישה שהגיעה לגיל 26 ולא גויסו לשירות, לא יגויסו, וכן כי אזרח או תושב קבע שהגיע לגיל 18 ולא נקרא לשירות תוך 24 חודשים לא יגויס. אשר לאזרחי ישראל שאינם תושבים, נקבע בפרשת דה-ברמקר כי רק אזרח שזיקתו וכן זיקת משפחתו לישראל היא מינימאלית, קרי שהוא ובני משפחתו חיו כל חייהם מחוץ לישראל, יהיה פטור משירות צבאי.²⁷

אשר להפעלת סמכות הפוקד על גיוסן של קהילות מיעוט בישראל, חשובות לעניינינו הוראות קבע למתקני אכ"א מג-01-01 לגיוס אוכלוסיות מיעוטים, המפרטת את האוכלוסיות שהפוקד לא יקרא להן להתייצב לשירות ביטחון, חרף האמור בחוק שירות בטחון. ההוראה קובעת שכלל בני ובנות הלאום הערבי, בנות העדה הדרוזית, בנות הלאום הצ'רקסית ואדם שיש לו "זיקה חזקה" ללאום הערבי לא יזומנו לשירות. עוד קובעת הפקודה שהגדרת דת ולאום בעניין הגיוס יקבעו לפי מרשם האוכלוסין במשרד הפנים. בנוסף, גם אם הרישום במשרד הפנים מעיד שיש לגייס פלוני, מפקד לשכת הגיוס האזורית רשאי להמליץ לפוקד שלא לזמנו. ערבי או ערבייה המעוניין להתגייס חרף פטור שניתן לו על-ידי הפוקד זקוק לאישור אגף המודיעין.²⁸ מן הראוי לציין שהפטור ניתן רק לערבים ואילו לא יהודים אחרים שאינם ערבים חייבים גיוס אם הם נופלים למסגרת החוק, כך המצב עבור זכאי חוק השבות שאינם יהודים לפי ההלכה האורתודוקסית. במאמר מוסגר נציין כי מפליאה בעניינינו חשיבותו הרבה של רישום הדת והלאום במשרד הפנים – וכן אפשרויות שינויו שכמעט לא קיימת בפועל – להחלטה המשמעותית על גיוסו או אי גיוסו של אדם; זאת על אף שחוק מרשם האוכלוסין קובע כי רישום פריט הלאום במרשם אינו מהווה ראייה לאמיתות אותו הרישום, וחרף הכרעת בית המשפט העליון בפרשת אורנן שקבעה מספר פעמים שאין בכוחו של מרשם האוכלוסין לקבוע עניינים מהותיים.²⁹

²⁶ אף שהחוק מתייחס ל"תושב קבע" נדמה שהמחוקק מתכוון לגייס בעיקר אזרחים. כך, בדברי ההסבר לתיקון החוק בו הוסף החלק השני של ההגדרה המתייחס לתושבי קבע, אמנם אין הסבר לתוספת, אך המחוקק התייחס לאפשרות לפטור משירות צבאי תושב קבוע שאין בדעתו להשתקע בישראל: "סעיף [זה] הוא שריד מהתקופה שקדמה לתיקון החוק משנת 1959 שבה חלה חובת התייצבות לשירות סדיר רק על תושב קבוע, ומשהחלה החובה כאמור על אזרחי ישראל, אף אם אינו יושב ישיבת קבע בישראל, אין לסעיף זה כל משמעות" [ההדגשות הוספו] – ראו הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 7), תש"ל-1970, ה"ח הממשלה 282.

²⁷ בג"ץ 1532/00 דה ברמקר נ' שר הביטחון פ"ד נד(2) 297 (2000).

²⁸ ס' 17-16 ו-25-29 להקמ"א מג-01-10-01 "גיוס אוכלוסיות מיעוטים". נדגיש שס' 17 להוראה אוסר על מפקד לשכת הגיוס להתייחס למוסד הלימוד, מקום המגורים, הסביבה החברתית או ידיעת השפה הערבית בקבלת החלטה בעניין השתייכות או זיקה ללאום ערבי.

²⁹ ס' 3 לחוק מרשם האוכלוסין, תשכ"ה-1965; וכן בין היתר בג"ץ 8140/13 אורנן נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 9.2.2013).

בנוסף, חוק שירות ביטחון מסמיך את שר הביטחון לפטור מועמד משירות סדיר ומשירות מילואים או לדחות את מועד ההתייצבות של אדם מטעמים "הקשורים בהיקף הכוחות הסדירים או כוחות המילואים של צבא-ההגנה לישראל, או מטעמים הקשורים בצרכי החינוך, ההתייצבות הביטחונית או המשק הלאומי, או מטעמי משפחה או מטעמים אחרים". סמכות זו הואצלה לפוקד, ובפועל מפקד יחידת הגיוס הוא הגורם שפותר משירות. כפי שמסביר אורגד, הפוקד אינו רשאי לפטור אדם שהחוק לא פטר אותו מחובת התייצבות למיונים ובדיקות לקראת השירות, לכן גם אזרחים שלא קיבלו זימון אישי להתייצבות מחויבים בכך להלכה.³⁰ חובה זו חלה דה-יורה על בני המיעוט הערבי, החרדים, אנשים היושבים בארץ ללא אישור ועוד, אך אלה לא מתייצבים בפועל, והדבר אינו נאכף עליהם.

פטור סיטוני שכזה לקהילות שונות מכוח החלטת מפקד צבאי או בעקיפין מכוח החלטה של שר הפנים בעניין הלאום, ללא אסמכתא בחוק המסדירה פטור זה, אינה עולה בקנה אחד עם כלל ההסדרים הראשונים, כפי שהחליט בית המשפט העליון בפסק-דין **רובינשטיין**.³¹ לדעת המחברים, הגיעה העת להסדיר את הנושא בחקיקה ראשית. להלן נפרט את המצב הקיים בנוגע לגיוסן של קהילות מיעוט שונות בישראל, על-בסיסו נבקש לבסס את עקרונות הגיוס הראויים.

2. גיוס הדרוזים

גיוס הדרוזים בישראל הוא דוגמה חיובית לשימוש בצבא כדי לחזק קשרים בין קהילת מיעוט לבין החברה הכללית. היחסים בין היהודים לדרוזים היו טובים כבר לפני הקמת המדינה, ובימי מלחמת העצמאות הוקמה יחידה ייעודית דרוזית בצה"ל שהורכבה בעיקר מדרוזים וצ'רקסים. לאחר מלחמת השחרור הוחלט לפרק את היחידה אך בעקבות פניות של ראשי העדה הוחל על בני העדה הדרוזית גיוס חובה לצה"ל בשנת 1956 וזאת במסגרת יחידה נפרדת.³² בשנת 1991 הוחלט לאפשר לבני העדה גיוס לכל זרועות הצבא ובשנת 2015 הוחלט לסגור את הגדוד הדרוזי ולגייס את בני העדה כחלק מהגיוס הכללי. ברבות השנים תפסו הדרוזים תפקידי מפתח בצה"ל וכיום הם מהווים חלק בלתי נפרד מבניין הכוח הצה"לי, הן ביחידות השדה המובחרות והן ביחידות מודיעין מסווגות ומובילות – תפקידים מהנחשקים בצה"ל הפותחים לעיתים קרובות פתח להשתלבות מוצלחת במשק לאחר השירות. מהקצינים הבולטים שבין בני העדה הוא מח"ט חטיבת גולני, שנפצע במהלך מבצע צוק איתן ושב להוביל את החטיבה. כיום, אחוזי הגיוס לצה"ל של בני העדה הדרוזית גבוהים במיוחד – כ-83% גיוס. כשליש מהדרוזים המתגייסים לצה"ל ממשיכים לשירות קבע, כאשר הצבא ומערכות הביטחון מהוות מקור פרנסה שלישי בחשיבותו לבני העדה ודרוזים רבים שפרשו מצה"ל אינם שבים למעגל העבודה לאור גובה הגמלה הצבאית ביחס למשכורות האפשריות במגזר.³³

החלת נטל הגיוס לצה"ל על האוכלוסייה הדרוזית הביאה גם לשיפור מעמדה החוקי של העדה הדרוזית בארץ: אין זה מקרה שההכרה בדרוזים כעדה מוכרת בישראל ב-1957, הקמת בתי הדין הערתיים ב-1962 ותחילת הליך

³⁰ אורגד, לעיל ה"ש 15, בעמ' 388; ס' 3 ו-10 לצו שירות ביטחון (התייצבות לרישום, לבדיקות ולשירות ביטחון), תשע"ד-2013, ק"ת תשע"ד 7303.
³¹ ראו בין היתר בג"ץ 3267/97 **רובינשטיין נ' שר הביטחון**, פ"ד נב(5) 481, 528 (1999) (להלן: **רובינשטיין** 1999); מרדכי קרמניצר ואריאל בנדר **חוק יסוד: הצבא** 68–70 (פירוש לחוקי היסוד בעריכת יצחק זמיר, 2000) וכן אהרן ברק "שלטון החוק ועליונות החוקה" **משפט וממשל** ה' 375, 387–388 (תש"ס).

³² הלל כהן **ערבים טובים** 188–189, 192, 196 (הוצאת עברית ירושלים, 2006); בג"ץ 53/56 **חסונה נ' ראש הממשלה** פ"ד י' 710 (1956).
³³ פרוטוקול ישיבה מס' 27 של הוועדה המיוחדת לדין בהצעת החוק בעניין השוויון בנטל בשירות הצבאי, בשירות האזרחי ובשוק העבודה ולהסדרת מעמדם של תלמידי הישיבות, הכנסת ה-19, ה-5, 6–5 (16.12.2013); רונית הריס-אלשק ומירב גרינשטיין **אוכלוסיית הדרוזים בישראל, 2006 – מאפייני כוח עבודה, תעסוקה ואבטלה** 5, 24 (משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, מינהל מחקר וכלכלה, 2008).

הפרדת החינוך הדרוזי מהחינוך הערבי 1975–1976, התרחשו כולם לאחר החלת גיוס החובה – הדבר יצר אמון בקרב שני הצדדים והניע מהלכים נוספים שהביעו קירבה זו.

המקרה הדרוזי מייצג הצלחה מרשימה של השימוש בצבא כמכשיר רב-תרבותי. הדיון המתמשך בין ראשי הצבא לראשי העדה, פתיחת מסלולים נפרדים תחילה והטמעה הדרגתית באוכלוסייה הכללית בצבא, חשיפת הדרוזים ליתרונות הכלכליים של השירות הצבאי ושימוש בהם כתמריץ להשתתף בהוויה הצה"לית – כל אלה הביאו להשתלבות טובה בצבא, לשיפור משמעותי במעמדם הסוציו-אקונומי של פרטים דרוזים ושל החברה הדרוזית כמכלול וכן לקירוב הקבוצה למרכז החברתי הישראלי.

3. גיוס הנוצרים

ניסיונות להקים יחידת מתנדבים ערבים-נוצרים, בדומה למודל הדרוזי, נעשו כבר ב-1955 אך לא יצאו אל הפועל לאור מיעוט המתנדבים. לכן, כיום הנוצרים המשרתים בצה"ל עושים זאת במסגרת התנדבותית, בדומה לבדואים. על הנוצרים שאינם ערבים חלה חובת שירות ביטחון. בפועל, הפוקד קובע האם לגייסם בהתאם להוראת הקמ"א מג-01-02 "גיוס נוצרים לצה"ל", הקובעת שנוצרים בעלי קשר משפחתי הדוק ליהודי או זיקת עבר ליהדות חייבים בגיוס. כן חייבים בגיוס מי שהוריו הביולוגיים עלו לארץ ורכשו אזרחות או תושבות קבע מכוח חוק השבות, קרי עולים שהם נוצרים אך זכאיי חוק השבות אינם פטורים משירות לפי הפקודה.³⁴ נוצרים שאינם מקיימים זיקה ליהדות כנ"ל, לרבות ערבים נוצרים, אינם חייבים בגיוס, אך גיוסם מותר בהתנדבות. על הפוקד המקבל בקשת התנדבות לשקול הן את תוצאות הבדיקה הביטחונית שחייב המתנדב לעבור, והן את טיב הישיבה של המתנדב בארץ – האם זו ארעית או קבועה.³⁵ בין השנים 2008–2013, כ-50 ערבים-נוצרים התגייסו מדי שנה לצה"ל, ובשנת 2013 שירתו בצה"ל כ-150 נוצרים. ב-2014 התפתח שיח ציבורי סביב סוגיית גיוס הנוצרים לצה"ל, בין היתר לאור אירועי "האביב הערבי" שהביא להרעת מצבם של הנוצרים במדינות ערב. בעקבותיו החלו נשמעים קולות בעדה הנוצרית שקראו לשירות בני העדה בצבא, ראש-הממשלה הורה להקים פורום לקידום גיוס נוצרים והוועדה לשוויון בנטל עסקה בכך. שיאו של הליך זה הוא בהחלטת צה"ל לשלוח לערבים-הנוצרים "צווי התנדבות", הקוראים להם להתגייס (אם כי לא ברור אם צווים אלה אכן נשלחו ולמי נשלחו). צווים אלה אינם מחייבים, אך יש לשער כי היענות נרחבת לצו תחייב הקלה על הליך הגיוס שהיום דורש, כזכור, אישור מיוחד של אגף המודיעין – כך שהליך התנדבות הנוצרים לצה"ל יהיה פשוט יותר עבור המתנדב. יוזמות נוספות כמו קורסי עברית ייחודיים לחיילים נוצרים המשרתים כלוחמים, סדנאות גדנ"ע לצעירים נוצרים וחלוקת תלושי מזון לחגים עבור חיילים נוצרים הביאו לעלייה משמעותית במספר המנדבים ולפי פרסומים בעיתונות מספרם האמיר לכ-200 בשנה בשנת 2015 (גידול של כ-400% בשנתיים).³⁶

סימנים לתהליך זה לגבי הערבים-הנוצרים מצויים גם ביוזמות חקיקה ומינהל השואפות לקרב את הנוצרים למרכז החברתי הישראלי, בדומה למגמה שעברו היחסים בין מדינת ישראל לדרוזים בשנות ה-50 וה-60, ביניהן: ייצוג לנוצרים בוועדה לקידום בתעסוקה, הכשרה מואצת של מורים למורשת נוצרית והרחבת הלימודים בנושא וכן

³⁴ נוסח הפקודה המלא אינו מפורסם, המידע מתבסס על פרסומי הפקודה בפסקי הדין הבאים: ע 212/99 קלמקוב נ' התובע הצבאי הראשי 21, 25, 27 (פורסם בנבו, 03.02.2000); ע 268/02 מדין נ' התובע הצבאי הראשי (פורסם בנבו, 29.01.2003).

³⁵ אורגד, לעיל ה"ש 15, בעמ' 395–396; פרוטוקול ישיבה מס' 27 של הוועדה המיוחדת לדיון בהצעת החוק בעניין השוויון בנטל בשירות הצבאי, בשירות האזרחי ובשוק העבודה ולהסדרת מעמדם של תלמידי הישיבות, הכנסת ה-19, 4–5, 7, 13 (16.12.2013).

³⁶ ראו בין היתר: יוסי ח'יווראן "הנוצרים בישראל והאביב הערבי: מערביות להיבדלות?" ביאן 6, 1, 6–8 (2014); ראו גם דברי הסיכום של יו"ר וועדת הפנים: "אנחנו רוצים לעודד את הגיוס לצה"ל, אנחנו רוצים לעודד את הגיוס של העדה הנוצרית לצה"ל". פרוטוקול ישיבה מס' 63 של וועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-19, 30 (03.07.2013); אמיר בוחבוט "חסר תקדים: כ-200 צעירים ערבים-נוצרים יתגייסו השנה לצה"ל" וואלה! 4.8.2015.

הכרה בלאום הארמי – כחלק מהליך התקרבות בין העדה הנוצרית לרב היהודי ולמוסדות המדינה. מנגד, מתחזקים קולות מתנגדים, ביניהם של חברי כנסת ערביים הטוענים כי מטרת יוזמות אלה להפריד את הנוצרים מהערבים בארץ. חבר-הכנסת יריב לוין אף הצהיר כי זוהי מטרתו – לבדל את הנוצרים מערביי ישראל ולהוביל מהלך שיביא לגיוסם ושילובם המיטבי בחברה. ניתן לשער שההכרה בלאום הארמי – או בשמו האחר המרוני (שמספר חבריו אינו ידוע שכן תכלית רישומם מתקיים בעת שנכתבים דברים אלה) – בנפרד מהלאום הערבי, תביא לגיוס חובה גם של בני הלאום המזערי הזה. לדעת המחברים, השימוש במודל הדרוזי, לרבות גיוסם של מתנדבים ושיח נרחב עם מנהיגי הקהילה, בגיוסם של ערבים-נוצרים בישראל הוא ראוי; סופו של ההליך צריך להיות גיוס כללי חובה נרחב לגברים הערבים-הנוצרים, זאת בשונה מנשים להן יש להעניק פטור מסיבות קהילתיות (אך לאפשר התנדבות).

4. גיוס הבדואים

כמאתיים מבני העדה הבדואית התגייסו לשירות במסגרת יחידת המיעוטים הנ"ל בתקופת מלחמת השחרור, אך בניגוד לדרוזים- חובת השירות הביטחוני לא הוטלה על בני העדה הבדואית מעולם. חרף זאת, בדואים בני כל השבטים מתנדבים לשירות בצבא. בשנות ה-80 הוקם גדוד הסיור הבדואי, המורכב ברובו המוחלט מבדואים. כ-18% מהבדואים משרתים בגדוד הייעודי, 40% מגויסים כגששים והשאר - ביחידות צה"ל השונות. מספר המתנדבים הבדואים ידע תגודתיות בהתאם להשקעה הציבורית ביישובים הבדואים, לאירועים ביטחוניים בין ישראל והפלסטינים ועוד; תחושות הקיפוח של הבדואים מאפשרויות תעסוקה מועטות בתום השירות וחידרת התנועה האסלאמית לחברה הבדואית מביאים לירידה במספר הבדואים המתגייסים. על מנת לעודד את גיוסם, מפעיל הצבא פעולות עידוד שונות, לרבות יחידות גדנ"ע הפועלות ביישובים, גיוס של בני העדה לתקופה קצרה המקנה הטבות כלכליות ואף הציע לאחרונה גיוס של שנתיים בלבד.³⁷

לגישת המחברים, יש קשר בין הירידה במוטיבציה הבדואית לשרת בצבא לבין מיעוט ההשקעות בחברה זו ולסכסוך המתמשך בעניין הקרקעות בנגב. לכן, יתכן כי הוצאה לפועל של תוכניות ארגון והשקעה נרחבת באוכלוסייה הבדואית, לרבות החלטת ממשלה 3211 מיום 15.2.2011 לפיתוח מגורים לחיילים משוחררים בני העדה הבדואית וכינון הסדר קרקעות כפי שניסתה ולא הצליחה לעשות ועדת בגין וועדת פראוור, יהיו את תחילת דרכו של הליך השילוב המיוחל.

5. גיוס נשים

ראוי לציין שקיים ספק משמעותי האם נשים מהוות קהילה תרבותית נפרדת במסגרת הגישה הרב-תרבותית; למרות זאת, ראינו לנכון לציין את גיוס הנשים במסגרת מאמר זה לאור הייחודיות של נושא זה, ובעיקר לאור ההשפעה ההדדית בין גיוס ושירות הנשים לבין גיוס ושירות של בני קהילות דתיות אדוקות. חובת גיוס על נשים, החלה באופן מוגבל בישראל, קיימת גם בנורווגיה, סין וצפון קוריאה. בנוסף, בסרביה, פורטוגל וטורקיה קיימת חובת שירות מילואים לנשים ומדינות דמוקרטיות רבות מאפשרות לנשים להתנדב לצבא (לעיתים תחת הגבלות מסוימות).³⁸ את שיתופן של נשים בנטל הביטחוני "ירש" צה"ל מקודמו: כבר ב-1941 גויסו-התנדבו נשים לשירות צבאי בצבא הבריטי בעת מלחמת העולם, בפלמ"ח, בהגנה, באצ"ל ובלח"י; באצ"ל ובלח"י שותפו נשים

³⁷ מבקר המדינה דו"ח שנתי 55 – לשנת 2004 129–131 (2004); יוסקה בן דוד ואמנון ברקאי **הבדואים בצפון הארץ בראי התמונות** 136, 159–161 (2012); טל נצר **התנדבות צעירים בדואים לצה"ל והסתגלותם לשירות הצבאי ביחידות המסורתיות והלא-מסורתיות** 19–21, 72–80. (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה, 2014).

³⁸ כך בדנמרק, אוסטרליה, ברזיל, צרפת, יוון, גרמניה, הודו, איטליה, פולין, פורטוגל, רומניה, דרום-אפריקה, ספרד, בריטניה וארצות-הברית, ראו *Military Service Age and Obligation*, The World CIA Factbook (retrieved 24.12.2015).

מלכתחילה בכל סוגי הפעולות המחתריות של אותם ימים; והחל מ-1944, בפלמ"ח שותפו נשים במגוון תפקידים לרבות תפקידי לחימה.

הנורמות החלות על נשים בעניין גיוס ושירות שונות מאלה החלות על גברים. ראשית, אורך שירותן של הנשים המשרתות קצר מזה של הגברים. שנית, בעוד פטורים לגברים נקבעים על פי רוב בהוראות הצבא, פטורים לנשים עוגנו בחקיקה ראשית: חוק שירות בטחון מחריג מחובת השירות אם לילד, אישה הרה, אישה נשואה ואישה שטעמי מצפון ודת מונעים ממנה לשרת בצה"ל. על אישה יהודייה המבקשת לקבל פטור מטעמי דת להצהיר בפני שופט או דין בבית הדין הרבני כי היא שומרת על כשרות הן בביתה והן מחוצה לו, אינה נוסעת בשבת וכן כי טעמי הכרה דתית מונעים אותה מלשרת שירות ביטחון. בפועל קבלת פטור מטעמי דת הינו הליך פשוט, ובקרה על אמיתות ההצהרה – כמעט ואינה קיימת. לפי נתוני צה"ל שהועברו למחברים כ-35% מהנשים היהודיות לא מתגייסות בשל הצהרה על דת, מתוכן, מעריכה יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים, כ-5–7 אחוזים הן הצהרות כוזבות. בנוסף, פקודות פנימיות של הצבא מנחות את הפוקד שלא לגייס נשים בנות המגזר הדרוזי והצ'רקסי (ללא הצהרה), וכן נשים בנות הלאום הערבי.³⁹ עמדת המחברים היא ששוני זה בין הנשים מהקהילות השונות מהווה הבחנה מותרת בהתאם לעקרון השוויון הנהוג במשפט הישראלי: מנקודת מבט רב-תרבותית נקל להצדיק פטור משירות צבאי לנשים בקהילות מיעוט אדוקות, ודאי כאשר שירות כזה עשוי לעורר תרעומת בקהילות אלה ועלול להביא גם את הגברים בקבוצה להתנגד לשירות ולכן לפגוע בשילוב הקהילה כולה בחברה באמצעות השירות הצבאי. עמדה זו נכונה עבור חובת שירות צבאי, אך לא בהכרח תתאים למתן אפשרות להתנדב לשירות צבאי או לחיוב בשירות אזרחי בעתיד, ככל שזה יוטל על כלל האזרחים.

בנוסף נציין כי על פניו, ס' 39(ג) לחוק שירות ביטחון מעניק לנשים אפשרות נוספת לפטור מצפוני משירות צבאי, נוסף על הפטורים הדתיים האמורים לעיל. בית המשפט העליון נדרש בפרשת **מילוא** לעניין משמעות הביטוי 'טעמי מצפון' שמצא ביתו לבסוף בסעיף 39, וקבע כי משמעותו היא אורח חיים משפחתי-דתי ולא סרבנות מצפונית-פציפיסטית.⁴⁰

עצם גיוס הנשים לצה"ל מצביע על פתיחות חברתית ביחס למעמד האישה בחלקים נרחבים של החברה הישראלית היהודית וזאת בניגוד להתחזקות מגמות הפרדה מגדרית בקרב קיצונים דתיים יהודיים. עבור קהילות רבות בחברה, השירות הצבאי הוא הזדמנות ראשונה לחיים מגדריים משותפים – עובדה המחזקת את חשיבותו. עם זאת, יש לציין כי גיוס חובה של נשים הוא חריג בין העמים ואפילו במלחמת העולם השנייה לא הוטלה חטבת גיוס כזו על-ידי המדינות הלוחמות. לכן, לדידנו ניתן להיות סלחנים יותר כלפי פטור משירות צבאי לנשים מאשר כלפי הפטורים הנזכרים לעיל לגבי גברים. אף שגיוס החובה לנשים נדיר בדמוקרטיה בעולם, השירות הצבאי יכול לסייע רבות למעמד של נשים בחברה הישראלית במיוחד – בין היתר לאור ההטבות הניתנות לחיילים משוחררים, הכשרות

³⁹ ס' 16, 39 ו-40(א) לחוק שירות בטחון; ס' 40א-44 לחוק שירות בטחון (תיקון מס' 18 והוראת שעה) התשס"ב-2012, ס"ח 2345; ס' 8(א), 8(ב) ו-8(ג) להקמ"א מג-01-01 "גיוס אוכלוסיות מיעוטים". להרחבה על התפתחות החקיקה בעניין הפטור, אורכו של שירות הנשים והפטור משירות חובה ראו: דפנה ברק-ארוז "על טייסות וסרבניות מצפון: מאבק אחד או מאבקים שונים?" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 65–74, 84–87 (דפנה ברק-ארוז עורכת, 2007); ראו גם פרוטוקול ישיבה מס' 60 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-19, 6 (03.02.2014).

⁴⁰ ראו בג"ץ 2383/04 **לאורה מילוא נ' שר הביטחון**, פ"ד נט(1) 166, 186 (2004); נוייה רימלט "על מצפון מגדר ושוויון: גלגוליה של סרבנות-המצפון הנשית בין חוק שירות בטחון לבג"ץ לאורה מילוא" **עיוני משפט** כט(2) 449, 457–462 (2006); בג"ץ 8771/08 **ארלנג נ' שר הביטחון**, 2–3 (פורסם בנבו, 31.3.2009); וכן בג"ץ 5587/09 **שבילי נ' שר הביטחון** (פורסם בנבו, 28.7.2010).

צבאיות ייחודיות ביחידות טכנולוגיות והאפשרות לניעות חברתית; בעניין זה נבהיר כי קיימת תמימות דעים בספרות ביחס לקביעה ששירות הנשים משמעותי בצבא ומשפיע על מקומן של נשים בחברה הכללית בישראל.⁴¹

בין השנים 2010 ל-2013 נרשמה עלייה חיוכית של 73% במספר הנשים הדתיות המתגייסות; כמו כן, נפתחו מקצועות רבים בפני נשים דתיות. מאידך, קיימות מגמות מדאיגות של פוליטיקאים המבקשים להרחיק את הנשים (בעיקר הדתיות-לאומיות) משירות צבאי לטובת שירות אזרחי-לאומי, זאת מטעמים דתיים.⁴² כך, במסגרת עתירה שהוגשה נגד משרד החינוך על שלילת תקצוב לעידוד גיוס נשים דתיות ביחס לגברים דתיים בימי שר החינוך שי פירון, עמדה שהשר בנט לא שינה נכון למועד כתיבת שורות אלה, העיד משרד החינוך כי: "החינוך הממלכתי דתי פועל... בהתאם להוראות והנחיות הרבנות הראשית... בהתאם להנחיות אלה פועל החינוך הממלכתי דתי ומכוון את תלמידיו לשירות צבאי משמעותי ואת תלמידותיו לשירות לאומי".⁴³ זוהי הודעה מפתיעה לפיה פועל המשרד לפי הנחיות הרבנות הראשית שניתנו לפני חוק שירות ביטחון, בשנת 1949, בניגוד לעמדת הממשלה ובניגוד לעמדתן של הבנות הדתיות עצמן המתגייסות לצבא בשיעורים גדלים.

6. "המסלול הדתי" – דחיית שירות, שירות מקוצר ופטור מלא

בשנת 2014 נדמה היה כי נפתרה סוגיית גיוס החרדים לשירות צבאי, שהייתה נושא לדיון ציבורי ער במשך מספר עשורים, באמצעות חקיקת תיקון מספר 19 לחוק שירות בטחון. התיקון קבע מתווה לגיוס החרדים ושילובם בצבא ובכלכלה, אך לאחר בחירות 2015 והקמת קואליציה חדשה עם המפלגות החרדיות, חוקקה הכנסת חוק חדש המעקף מתווה זה ובפועל מאפשר את המשך אי-גיוסם של החרדים. הדיון הציבורי הנרחב בעניין הפטור דה-פקטו שניתן בחוק לחרדים מאפיל על שאלת גיוס בני-הישיבות הלא-חרדיות, שגם הם אינם נוטלים חלק בשירות צבאי מלא. סעיף 22 לחוק שירות ביטחון מאפשר שירות צבאי משולב עם לימודים בישיבה עבור האברכים הדתיים-לאומיים. אורך המסלול כ-44 חודשים, מתוכם רק 17 חודשי שירות צבאי פעיל ועוד כ-27 חודשי לימוד בישיבה. לכל אורך התקופה זכאים המשרתים בהטבות של חיילים, לרבות תשלומי משפחה, סיוע בשכר דירה וכדומה.⁴⁴ בשנת 2011 שירתו כ-7,000 חיילים במסלול זה ואין הגבלה בחוק על מספרם. בשלהי שנת 2014 נפתח אפיק חדש למסלול ישיבות ההסדר, הוא מסלול ישיבות "דרך חיים". מדובר על מסלול של חמש שנים המיועד לחרדים בלבד עד גיל 23. המסלול כולל שנת מכינה, שנתיים של לימודי ישיבה משולבים בלימודי ליבה או הכשרה מקצועית ושירות צבאי של שנתיים בתפקיד לחימה או סייבר.⁴⁵ כלל תלמידי ישיבות ההסדר משרתים בפועל שירות צבאי בן 17 חודשים בלבד, במקום 32 החודשים המלאים כקבוע בחוק.

⁴¹ להלן קומץ מהספרות העשירה בנושא: אסנת רוזנר "צה"ל כמשמר תפיסות סטריאוטיפיות שגויות המשמשות כבואה לריבודיות בחברה הישראלית" **עיונים בשפה וחברה** 2010, 195, 200; יחזקאל דר ושאל קמחי "נשים צעירות בארגון גברי: הבדלי מגדר בתפיסת האיכויות של השירות הסדיר בצה"ל" **סוציולוגיה ישראלית** (1) 61, 62-64 (2002); יצחק בן דוד "גיוס ננות דתיות לצבא" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (4.2.2014).

⁴² מנתונים שהועברו למחברים מרשויות הצבא עולה שמספר הנשים הדתיות המשרתות בשנת 2015 עמד על כ-3,800, לעומת כ-3,500 ב-2014 וכ-3,000 בשנת 2005. במחזור הגיוס של שנת 2013 עמד אחוז מחויבות הגיוס שקיבלו פטור מטעמי דת על 35.9%, לעומת 35.5% במחזור הגיוס של 2014. עוד ראו: טליה לנקרי "פורצות קדימה?" **מערכות** 39, 42 (2014); פרוטוקול ישיבה מס' 60 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-19, 7 (3.2.2014); פרוטוקול מס' 82 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-19, 5-3, 11-12 (28.5.2014); פרוטוקול ישיבה מס' 178 של הוועדה לקידום מעמד האישה, הכנסת ה-16, 4 (18.5.2005).

⁴³ מכתב ממייכל חורין, לשכת היועצת המשפטית לשר החינוך, לאמנון לורך, עו"ד (5.1.2015) – עותק שמור בידי המחברים.

⁴⁴ ס' 22 לחוק שירות ביטחון; דבר הסבר להצעת חוק הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון – שירות בני ישיבות הסדר), התשע"ה-2015, פ/2618/19; מכתב מיוסי מלכה, ראש ענף תגבורת סדיר, לחיילי בני ישיבות ההסדר, www.aka.idf.il/Sip_storage/files/2/70902.pdf; אוריאה אלמסי "יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל)" 20-21 (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2012).

⁴⁵ מסלול אקדמי "אתר שירות חרדים בצה"ל"; "שילוב חרדים בצבא ההגנה לישראל: חוברת מקצועות נצח" 67 (צה"ל – מדור שילוב חרדים) www.haredimidf.org.il/wp-content/uploads/2014/07/netzach.pdf

גיוסם של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי אינו זהה לגיוסם של בוגרי החינוך הכללי. עבור נער בוגר חינוך ממלכתי-דתי קיימות מספר חלופות ביחס לשירות הצבאי: אפשרות אחת היא גיוס במסלול ה"רגיל" ל-3 שנים מיד עם הגיעו לגיל 18; אפשרות שנייה היא דחיית השירות למשך שנה או שנתיים והצטרפות למכינה קדם-צבאית ובסופה להתגייס לצה"ל; אפשרות שלישית היא דחיית השירות והצטרפות ל"ישיבה גבוהה ציונית" בה ילמד תורה כתלמיד ישיבה. שר הביטחון רשאי לדחות שירות עבור 3,000 תלמידים בשנה שזו שנת הדחייה הראשונה שלהם, ולהמשיך דחייה זו עד הגיעם לגיל 26, ויש לשער שבגיל זה הם לא יגויסו, למרות שלפי החוק ניתן לגייסם עד גיל 29 לפרק זמן מקוצר. ראוי לציין שהחיליים יוצאי הישיבות ממלאים תפקידי פיקוד וכולטים כחיילים קרביים מצטיינים, אך עובדה זו אינה מצדיקה את הסידורים המפלים אותם לטובה. בעוד האפשרות לדחיית שירות לטובת פעילות במכינה קדם-צבאית קיימת גם עבור קהילות חילונים מחויבי גיוס אחרים, הרי שדחיית השירות בגין הצטרפות לישיבה גבוהה ציונית פתוחה רק עבור בוגרי החינוך הממלכתי הדתי, זאת "נוכח ההכרה בחשיבות לימוד התורה".⁴⁶ נכון למועד כתיבת שורות אלה לא ידוע כמה חיילים דתיים זכו לדחיית שירות במסגרת זו. מבחינה רב-תרבותית, אף אם נוכל להגדיר את הקהילה הדתית-לאומית כקהילה הזכאית להטבות במסגרת התיאוריה הרב-תרבותית,⁴⁷ קשה להצדיק פטור זה משום שאין באורח החיים הדתי-לאומי שום גורם או אמונה המונעים שירות מלא, כאשר פטורים דומים אינם ניתנים לבני קהילות אחרות.

בחלק זה לא עסקנו בהרחבה בפטור דה-פקטו שניתן לחרדים באופן גורף, הנדון בפסיקה ובספרות ענפה. הסדר זה אינו משקף הסדר ליברלי רב-תרבותי, אלא מהווה אפליה בין שווים הנובעת משיקולים פוליטיים; הפטור הוא דוגמא מובהקת להתנהגות אנטי-ליברלית – המוצגת לעיתים בטעות כליברליות רב-תרבותית, אף שלמעשה חותרת תחת בסיס ההסכמה של הרב-תרבותיות –⁴⁸ והמחברים מתנגדים לה. אף שניתן להסביר מנקודת מבט רב-תרבותית מתן פטור לקבוצת עילית מוגבלת של לומדי התורה, קשה להצדיק מתן מסלולי שירות קצרים במיוחד – ולא כל שכן פטורים מלאים – לקבוצת אוכלוסייה מסוימת רק בשל האמונה הדתית שלה, וכן קשה להצדיק את דחיית השירות המשמעותית הניתנת מסיבות דומות. אי אפשר להתעלם מכך שהכנסת קבעה אפליה לטובת מגזר מסוים בלי שפגיעה זו בערך השוויון לוותה בדיון ציבורי או פרלמנטרי מהותי, זאת לאור שיקולים פוליטיים-מגזריים.

ג. השירות הרב-תרבותי בצה"ל

עד כה הסברנו שהמפגש המתרחש במסגרת השירות הצבאי בין קהילות האוכלוסייה השונות מהווה פתח להשפעה חברתית נרחבת, השפעה ההולמת את חובתו של צה"ל לקדם את ערכי מדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית כנובע מחוקי-היסוד; וכן עמדנו על מדיניות הגיוס הנוהגת עבור קהילות שונות בישראל. על מנת למנוע פגיעה שאינה נדרשת בכבודו של אדם במהלך שירותו הצבאי, על הצבא להתייחס לשוני התרבותי ולאפשר לחייל – ככל הניתן במגבלות הצבא – לממש את תרבותו תוך שאיפה לאינטגרציה ושיתוף בין הקהילות השונות. במסמך "ייעוד וייחוד" – המתווה את דפוסי הפעולה הערכיים של החיילים והמפקדים בצה"ל – יש הסכמה לתפישה זו. מסמך זה

⁴⁶ ס' 222 וס' 222 לחוק שירות ביטחון. סעיף 222(ב) לחוק שירות ביטחון מורה כי החלטת השר תהא בהתייעצות ב'איגוד הישיבות הגבוהות בישראל' בלבד, המונה האיגוד מונה כ-20 ישיבות, בהן לומדים כ-3,000 אברכים שתורתם אומנותם.

⁴⁷ להרחבה על סוגייה זו ראו רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 8, בפרק התשיעי ובפרק העשירי.

⁴⁸ ראו בהרחבה אמנון רובינשטיין "מיעוטים לא-ליברליים ואנטי-ליברליים" **משפט ועסקים** יט, 695 (2016); רובינשטיין **שבטי מדינת ישראל**, לעיל ה"ש 8, בפרק השני ופרק הרביעי.

קובע כי הצבא ישאף ליצור מרקם חברתי היוצר מכנה משותף, תוך התייחסות ומתן כבוד לנקודת המוצא התרבותית של החיילים, דתם, עדתם וארץ מוצאם. לפי המסמך, צה"ל שואף להגדיל את שיעור בני הדתות הלא-יהודיות המשרתים בו, באמצעות חשיפת כלל חיילי צה"ל למורשת ולתרבות של אותם החיילים. פרק זה יעסוק באותם ההסדרים התרבותיים הנהוגים בצה"ל כלפי הקהילות השונות בו; אך נפתח בסקירה של הנעשה במדינות אחרות בתחום זה.

1. תנאי שירות רב-תרבותיים בצבאות זרים

עליית קרנן של זכויות הפרט, הרתיעה של המדינות מתפישת צבאותיהן כמקור לאפליה כנגד מיעוטים במדינה ועליית האחוז של בני המיעוטים הלאומיים והנשים בצבאות התנדבותיים (שמספרם הולך ועולה) מביאים לעלייה בשיעורי הריכוז התרבותי בצבאותיהם של מדינות רבות.⁴⁹ לצד היתרונות הגלומים באפשרות שילובן של קהילות שונות בשירות הצבאי שנדונו לעיל, שילוב זה הוא אינטרס מובהק של הצבא על-מנת שיוכל לעמוד במשימותיו. מגמת שילוב זו מחייבת גיבוש מדיניות ותכניות פעולה להתמודדות (וטיפוח) בני התרבויות השונות בצבא, היא, לדידנו, אימוץ של עקרונות רב-תרבותיים. יישום עקרונות רב-תרבותיים בצבאות בא לידי ביטוי, בין היתר, במספר תחומים: פעולות גופים בצבא לקיום המצוות הדתיות של החיילים – מתן אפשרות ללבוש דתי, מתן אפשרות לחגוג חגים, לאכול מזון לפי מצוות הדת, לקיים תפילות בהנחיית מנהיג דתי ולהיקבר כחלל בהתאם לאמונה הדתית; התחשבות בחגים ואירועים של הקהילות – מתן חופשות והתחשבות באירועים תרבותיים, התחשבות בימי המנוחה הקבועים לאותה התרבות, ציון ימי חג של הקהילות במסגרת צבאית (בין כוללת ובין עבור בני הקהילה בלבד); הבטחת מתן אפשרויות קידום לקהילות מוחלשות המתקשות להתקדם במסגרת הצבאית, וכיוצא באלה. להלן נסקור מספר מקרים בולטים של התמודדות רב-תרבותית על המגוון התרבותי בצבאות העולם.

בעקבות נפילת משטר האפרטהייד בדרום-אפריקה, היה צורך לערוך שינויים בהסדרים של צבא המדינה (SANDF). במסגרת זו ניתן למנות ראשית את שינוי קוד הלבוש של הצבא עודכן והותר לבוש תרבותי-דתי של מיעוטים אתניים במדינה – כך ניתן אישור ללבוש צמיד תרבותי של בני הזולו והלקשימי, טיפוח זקן ושפם ליהודים, מוסלמים ושומבים וכן הותרה לבישת טורבן. שנית, הותרו חופשות מיוחדות להשתתפות בטקסים אתניים. שלישית, הוכרו הטבות לבני זוג של המשרתים בצבא (חד-מיניים ודו-מיניים כאחד). נציין כי הצבא לא קיבל את כלל הדרישות של המיעוטים האתניים: האפשרות לקבל טיפול רפואי במסגרת תרבות המקור של החייל וההכרה בפוליגמיה (הנפוצה מאד בדרום אפריקה) הוגבלה. לצד אלה, הוקמה תוכנית חינוך למתן מידע על תרבויות שונות ודרכי התמודדות עם השוני, ה-SANDF הקים גוף ייחודי האמון על שוויון הזדמנויות בצבא המתחדש והועברו סמינרים למפקדים להתמודדות עם שונות תרבותית.⁵⁰

צבא הודו מאפשר שירותי דת לבני הדתות השונות המשרתים בו. קציני צבא המוסלמים ללימודי דת בדתות השונות משמשים כ'מורי דת' ומנהלים תפילות להינדוים, סיקים, מוסלמים, נוצרים ובודהיסטים בזמנים המוקצבים לכך בלוח הזמנים הצבאי. מורי דת אלה לובשים בגדים מסורתיים ופטורים מחובת לבוש מדי צבא. לחיילים סיקים ומוסלמים מתאפשר גידול זקן וכיסוי ראש ולחיילים הינדים מתאפשרת הפצה של חומרי דת בהתאם לאמונתם

⁴⁹ Lindy Heineken, *A Diverse Society, A Representative Military? The Complexity of Managing Diversity in The South African Armed Forces*, 37 SCIENTIA MILITARIA – S. AFR. J. MIL. STUD. 25, 25–27 (2011)

⁵⁰ שם, בעמ' 40–43. נציין כי תכנית הצבא נסגרה לאחרונה.

הדתית, ויחידות הומוגניות מקיימות נוהגים ייחודיים של דיני כשרות שונים וחגים.⁵¹ בנוסף, בניגוד לדרישה הבסיסית לשפה אחידה בפקודות הצבא, קהילות אתניות שונות מקיימות קריאות קרב שונות בצבא הודו, ולחיילים מרקע אתני-תרבותי שונה יש מדים ייחודיים התואמים את מנהגיהם. מאידך, מסמכי יסוד של הצבא מתבססים על טקסטים הינדיים בעיקר, תוך אזכור של האסלאם – זאת בלי לתת מקום ראוי לסיקים או אחרים.

צבא החובה בשוויץ מתייחס אף הוא לשוני של קהילות אוכלוסייה שונות המשרתות בו. כך, מועדים יהודיים מרכזיים מוכרים כחגים רשמיים על-ידי צבא שוויץ (ואף מחושבים לפי שעות לוח השנה היהודי), החייל רשאי ולאכול בנפרד משאר חבריו מסיבות דתיות ולקבל החזרי הוצאות בגין ארוחות אלה ויש אפשרות לחיילים הדתיים לחזור לביתם בשבת (תוך השלמת שעות העבודה ביום ראשון).⁵²

באמצע שנות השמונים של המאה ה-20 התקיימו מספר דיונים באשר ליחס הראוי לדת בצבא ארצות-הברית. בעניין Katcoff נקבע כי לאור מאפייניו הייחודיים של הצבא כארגון כופה ולהגבלות המוטלות על החיילים המשרתים, יש להקים מערך כמורה שמטרתו לאפשר לחיילים להתפלל כרצונם.⁵³ בעקבות פרשת Goldman, בה אישר בית-המשפט העליון של ארצות-הברית נהלים האוסרים על רב יהודי אורתודוקסי ששירת כפסיכולוג בחיל האוויר להעיד בבית-דין צבאי עם כיפה לראשו, שינה הקונגרס את החוק ביחס למדי הצבא וקבע כי חייל בצבא ארצות-הברית יוכל ללבוש את לבושו הדתי במסגרת השירות, למעט מספר חריגים ספציפיים. עוד בעניין זה, עדיין לאחורונה משרד ההגנה האמריקני את פקודותיו ביחס לחופש דת וקבע כי יש לאפשר לבוש דתי כל עוד אינו פוגע בפעילות הצבא, הסדיר זמני תפילה ומקומות תפילה למשרתים וכן הורה לאפשר חופש מדת למבקשים זאת.⁵⁴ בצבא ארצות-הברית משרתים קציני דת יהודיים, פרוטסטנטיים, קתוליים, מוסלמים, מורמונים ובפטיסטים, המעניקים שירותי דת גם לבני דתות אחרות. לחיילים דתיים ניתנת האפשרות לתפילה בימים הקדושים, לקבל תשמישי קדושה, מסופק להם מזון לפי המחויב בדתם (לרבות בזמן לחימה) ואף ניתנים להם שיעורי דת. בנוסף, מתקיימת תכנית לסיווג תרבותי-אתני של המתגייסים על מנת לסייע בהעדפה מתקנת במהלך השירות וכן תכניות חניכה ייעודיות לשילוב אפריקנים-אמריקנים והיספנים. לבסוף, אחד הקריטריונים לקידום למפקדים בכירים במיוחד הוא הצטיינותם בקידום ניהול השונות ובקידום אוכלוסיות מיעוט בצבא.⁵⁵

סקירה קצרה זו ממחישה את היחס המגוון שמעניקים צבאות שונים לקהילות התרבותיות השונות המרכיבות את אותם צבאות, בדגש על צרכי הדת של החיילים. להלן נבחן בהרחבה את המצב הקיים בישראל.

⁵¹ אלישבע רוסמן-סטולמן, **צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והצינונות הדתית** 31–34 (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור בפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן – המחלקה למדעי המדינה, תשס"ו); אלישבע רוסמן-סטולמן "יחסה של המערכת הצבאית לחיילים דתיים" **בין הכיפה לכומתה – דת, פוליטיקה וצבא בישראל** 43, 62–64 (ראובן גל עורך, 2012).

⁵² *Information Sheet for Jewish Personnel in the Army and Civil Defence*, THE SWISS FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES (SIG),

http://www.swissjews.ch/pdf/en/religioeses/Merkblatt_militaer_2010_en.pdf

⁵³ *Katcoff v. Secretary of the Army*, 582 F. Supp. 463, 476 (E.D.N.Y. 1984).
⁵⁴ *Goldman v. Secretary of Defense*, 475 U.S. 503 (1986); 10 U.S.C.S § 774; 10 U.S.C.S §§ 774, 3073; DoD Instruction 1300.17, "Accommodation of Religious Practices Within the Military Services," Jan. 22, 2014.

⁵⁵ KIM PHILIP HANSEN, *MILITARY CHAPLAINS AND RELIGIOUS DIVERSITY* 47–50 (2012); MILITARY LEADERSHIP DIVERSITY COMMISSION, *FROM REPRESENTATION TO INCLUSION: DIVERSITY LEADERSHIP FOR THE 21ST-CENTURY MILITARY – FINAL REPORT* 13–14, 18, 21–27 (2011).

2. תנאי שירות רב-תרבותיים בצה"ל

(א) היחס לדת – כללי

הרבנות הצבאית הראשית, בפיקוד הרב הצבאי הראשי, אמונה על צרכי הדת של כלל החיילים, לרבות דרוזים, נוצרים ומוסלמים. כהני דת מוסלמים דרוזים או נוצרים לא משרתים בגוף זה, אך נציגי העדות מתפקדים כיועצים ומסייעים לקבלת החלטות בנושאים הרלוונטיים. פקודות הצבא קובעת כי באחריות כל מפקד לאפשר לכל חייל להתפלל לפי הנהוג בדתו, להתחשב ברגשות החיילים המקיימים אורח חיים דתי, ולפעול כדי שהשירות הצבאי לא יפגע בערכיהם, אמונתם ואורח חייהם של המשרתים.⁵⁶

בתחילת שנות ה-2000 ביקש חבר-הכנסת רן כהן להתמודד עם היעדר הייצוג הרשמי והציע לחוקק חוק שיחייב מינוי קאדי צבאי, קאדי מד'הב צבאי וכומר צבאי, שתפקידם יהיה לתת מענה לצרכים הדתיים של חיילים לא יהודים.⁵⁷ הצעות אלה לא נתקבלו חרף החלטת הממשלה לקדמן, ומתוך פרוטוקול מליאת הכנסת ניתן לזהות שתי התנגדויות מרכזיות להן. הראשונה, התנגדות של מערכת הביטחון לפיה הנוהג בצבא הוא שקאדי אזרחי מנהל את טקס הלוויה ויש חשש כי החלפתו, בנציג דת ממונה על-ידי הצבא ולבוש מדים, תביא להתרעמות המשפחות. ההתנגדות השנייה, שהוצגה על-ידי חבר הכנסת דהאמשה, גורסת כי הענקת שירותי דת על-ידי נציג צבאי פסולה מעיקרה, היות שהחיילים לא יראו בו כמקור סמכות דתי בכל מקרה.

קיימות מספר תשובות להתנגדויות אלה. ראשית, נדגיש שהצעת החוק לא הסתפקה בהסדרת טקסי הקבורה של החיילים הלא-יהודים אלא ביקשה לסייע להם גם בצרכי הדת-היומיומיים שלהם בעודם בחיים. מינויו של קצין דת יכול לסייע – הן במתן פתרונות לצרכים אלו על-ידי פתיחת אפיק תקשורת בין החיילים לבין הצבא, והן ברמה ההצהרתית, במובן שהצבא יכיר בעדות הדתיות בתוכו. שנית, בשאר צבאות העולם נהוגים מינויים של קציני דת עבור הדתות השונות וקשה להצביע על שוני מהותי של צה"ל בעניין זה. סביר להניח שניתן היה למצוא אדם מתאים לתפקיד שיהיה מקובל הן על נכבדי העדות והן על הצבא, וכן להגיע לפשרה בדבר הלבוש של אותו קצין – לרבות אימוץ האפשרות המקובלת בעולם שילבש בגדי דת מסורתיים. המחברים סוברים כי ראוי לחוקק חוק ברוח הצעתו של רן כהן; חוק שיעגן את ההכרה הקיימת בצה"ל לחשיבות היחס המכבד והייחודי לקהילות השונות המרכיבות אותו.

(ב) היחס לדת היהודית בצה"ל

פקודות המטה הכללי קובעות שעל הרבנות הצבאית הראשית לספק שירותי דת לחייל יהודי, לרבות השתלמות תורנית של יום אחד בחודש לחיילים המעוניינים בכך. בכל מתקן צבאי בו יש מניין, חובה לקבוע בית כנסת, שינוהל ע"י סגל הדת ביחידה ותישמר בו הפרדה בין גברים לנשים וכן על הרבנות לספק תשמישי קדושה (הן ליהודים והן לדתות אחרות). עוד, נקבע כי יש לשחרר את החיילים מפעילות כשעה לפני השבתות, החגים, הימים הנוראיים

⁵⁶ הוראת הפיקוד העליון בנושא "המטה המקצועי במטה הכללי" כפי שצוטטו מבקר המדינה דין וחשבון שנתי 62 לשנת 2011 ולחשבונית שנת הכספים 2010 1634–1635 (2012) (להלן "דוח מבקר המדינה 2011"). עוד ראו פ"מ 54.0109 "ציוד דת, אישי או יחידתי ותשמישי קבורה" הקובעת כי הרבנות הראשית תספק ציוד דת ליחידות השונות; פרוטוקול ישיבה מס' 63 של ועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-19, 9–12 (03.07.2013); ס' 2, 5–9 לפ"מ 34.0301 "בתי-כנסת ותפילות בצה"ל".

⁵⁷ הצעת חוק שירותי דת במערכת הביטחון, התשס"ב–2002, פ/3621; הצעת חוק שירותי דת במערכת הביטחון, התשס"ג–2003, פ/315; הצעת חוק שירותי דת במערכת הביטחון, התשס"ו–2006, פ/740.17. ראו גם החלטה של ועדת השרים למגזר הלא יהודי (5.7.2004). פרוטוקול ישיבה מס' 200 של הכנסת ה-16 (22.12.2004).

והצומות, אותם יפרסם הרב הצבאי היחידתי. בחגים יהודיים אחראית הרבנות שיתאפשר לכל אדם לנהוג לפי מנהג החג – לאכול בסוכה, לסעוד ארוחה מפסקת, לקרוא מגילה, לערוך סדר וכדומה. חיילים מטעם הרבנות הצבאית מפקחים על שמירת הכשרות בכל המטבחים הצבאיים, לרבות שימוש במוצרים כשרים בלבד וקיום הפרדה בין כלים בשריים וחלביים.⁵⁸

רבים עוסקים בעת האחרונה בעליית כוחה של הרבנות הצבאית והשפעתה הגוברת על הצבא ומחוצה לו. עיקר השיח הוא בשאלת ההשפעה החינוכית של הרבנות הראשית על חיילים ובהנחלת ערכים דתיים אורתודוקסיים במסגרת שירות זה, מגמה שהתחזקה ב-15 השנים האחרונות וזכתה לכינוי "הדתה בצה"ל".⁵⁹ קו דק מפריד בין תפקידו של הרב הצבאי הראשי כגורם ייצוגי, ערכי ומוסרי שעיקרו, כפי שנקבע בבג"ץ צוריאנו, "דאגה למורל החייל ושמירת האחדות בין החיילים" לבין ההדתה השלילית; כשר מסביר כי כאשר הרב הראשי והרבנות עוסקים ברוח הלחימה של צה"ל לאור ערכי צה"ל הם ממלאים את תפקידם. לעומת זאת, עיסוקה הגובר של הרבנות בעת האחרונה ב"תודעה יהודית" – לרבות העצמת זהות יהודית או שימוש בנימוקים תורניים להצדקות פעולות צבאיות – ופעולות "הסברה" אחרות של רבנים צבאיים מחוץ למסגרת של מתן שירותי דת היא חריגה מסמכות ושימוש לרעה במעמד הצבאי.⁶⁰ לוי מרחיב נקודה זו וגורס כי צה"ל עובר הליך של "תיאוקרטיזציה", שסופו כפיפות הצבא להלכה הדתית ולא לשלטון המדינה. לוי מסביר שעליית כוחן של ישיבות הסדר ומכינות קדם-צבאיות ש"שולחות" חיילים לשירות צבאי ומתוות להם את המענה הדתי לסוגיות הלכתיות בשירות הוא בעייתי, שכן מענה זה, שאינו כפוף לעמדת הצבא, לפעמים אף סותר אותה. כמו כן, נעשו תמורות בהיקף הפעילות והסמכויות של הרבנות הצבאית הראשית, לרבות שינוי שם מש"קי הדת למשק"י יהדות, הקמת ענף תודעה יהודית לחינוך בתודעה ומורשת יהודית בכלל יחידות הצבא וניסיון להשפיע על אתיקה צבאית במגוון דרכים. התפתחויות אלה העניקו, אליבא דלוי, לגורמים דתיים – בעיקר בציונות הדתית – כוח משמעותי בשיח מול הצבא. כוח זה מתבטא בהתנהלות הצבא בחזיתות שונות- למשל בשילוב נשים וגברים או בתכני החינוך וההעשרה המועברים לחיילים. בנוסף לשני אלה, ירידת המוטיבציה לשירות בתחילת שנות ה-2000 והצורך של האליטה הצבאית להצדיק פעולותיה כלפי החיילים עצמם תרמה למתן הצדקות יהודיות-דתיות למשימות צבאיות שונות.⁶¹ ביטוי, אחד מני רבים, להליך המתגבש בצה"ל במגמה להופכו מצבא העם לצבא הדת הוא קריאתו של אל"מ עופר וינטר, מח"ט גבעתי, לחייליו טרם הלחימה במבצע צוק איתן: "ה' אלוקי ישראל... אנו הולכים ועומדים להילחם למען עמך ישראל כנגד אויב המנאץ שמך". אמירה זו מהווה חצייה של גבול החיזוק המורלי של החיילים ונוטה לכיוון צידוקים דתיים-אורתודוקסיים שאינם הולמים לחימה של צבא הכפוף למדינה דמוקרטית ושעשויים לקומם חלק מהחיילים והקצינים. זהו השימוש לרעה בכוח שהסביר כשר ודוגמא למגמה אנטי-ליברלית ואנטי-רב-תרבותית מובהקת. על רקע מגמות מדאיות אלה יש על כן, לברך על דבריו של הרמטכ"ל אייזנקוט בוועדת החוץ והביטחון ביולי 2016: "חיילים לא מקבלים פקודות מבחורץ, ואני לא רואה היום מצב שחייל אומר שרב או מישהו אחר אמר לי אחרת מהפקודה שקיבל". כן יש

⁵⁸ בהתאמה: פ"מ 34.0303 "השתלמות תורנית לחיילים דתיים"; פ"מ 34.0201 "שבחות, הימים הנוראים, מועדים, חגים וימי צום בצה"ל"; פ"מ 34.0103 "תקנון הכשרות במטבחים צבאיים"; ופ"מ 34.0102 "כשרות - עובדי מטבח"; פ"מ 34.0101 "כשרות".

⁵⁹ לוי **המפקד האליון**, לעיל ה"ש 6, בעמ' 9 מגדיר מונח זה כך: "הדתה (religionization). משמעה שדיוקנו החילוני של הצבא מיטשטש והוא מושפע יותר מבעבר מהתערבות של רבנים ומלחצים שחיילים דתיים בצבא מפעילים. השפעה זו משנה את צביונו של הצבא וגם מביאה לעיצוב מחדש של זהות החייל היהודי המשרת בצבא, גם החייל החילוני ולא רק הדתי".

⁶⁰ ראו בהתאמה בג"ץ 3194/10 צוריאנו נ' שר הביטחון, פס' 5 (א) לפסק-דינו של השופט הנדל (פורסם באתר בית המשפט העליון, 23.3.2011); וכשר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 409-416.

⁶¹ לוי **המפקד האליון**, לעיל ה"ש 6, בעמ' 281-288, 311-318, 328-339. והשוו עמדות דומות של תמיר ליבל וראובן גל "בין יחסי צבא-חברה ליחסי דת-צבא: פניו השונות של תהליך ההדתה" **בין הכיפה לכומחה – דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, 81, 91-105 (ראובן גל עורך, 2012).

לכרך את פעולותיו להגביל את הרבנות לענייני דת ולמנוע ממנה לפעול בתחום החינוך בצה"ל, אך קשה לדעת מה תהיה ההתפתחות העתידית בצבא, האמור להיות צבא העם כולו.

ביקורת נוספת על אותה נקודה היא, שבדומה למערכת החינוך, ואולי אף בצורה חריפה יותר, צה"ל כגוף ממלכתי מעביר תכנים יהודיים אורתודוקסיים לחייליו באופן ממוסד. ככל שמועברים תכנים דתיים יהודיים כלשהם, יש לתת ביטוי גם לזרמים חלופיים של יהדות וכן ליהדות כתרבות ששותפים לה רבים מהחיילים. כך, במקביל לזמני התפילה לחיילים דתיים יש מקום לאפשר תפילות רפורמיות או מסורתיות, להציע פעילות רוחנית חילונית שאינה דתית, לאפשר קבלות שבת ומסורת שבת שאינן בהכרח אורתודוקסיות וכדומה.⁶² אכן, היעדר ההכרה בזרמיים יהודיים אחרים שאליהם משתייכים רוב יהודי ארצות-הברית ומיעוט מקרב יהודי ישראל, יש בה יש משום פגיעה בחופש הדת של דתיים לא אורתודוקסיים והפלייתם לרעה על פני אחרים. נכון הדבר, שבקרב היהודים הדתיים בישראל הלא-אורתודוקסיים הם מיעוט, אך הגישה הרב-תרבותית מיועדת בראש ובראשונה להגן על אותם המיעוטים ולהעניק להם אפשרות לממש את תרבותם הדתית. נדמה שזו דוגמה מובהקת ומתאימה במיוחד ליישום הגישה הרב-תרבותית שצריכה להנחות את צה"ל.

(ג) החרדים

שתי התכניות המרכזיות הפועלות כיום לשילוב חרדים בצבא הן תכנית שח"ר ומסלול קרבי במספר גדודים, ביניהם גדוד הנח"ל החרדי הקרוי "נצח יהודה" וגדוד "תומר" במסגרת טיבת גבעתי. תכניות אלה נועדו לתת מענה לגיוסם של חרדים שאינם במעמד 'תורתו אומנותו'. חיילי מסלול "נצח" משרתים שנתיים כחיילים בגדוד קרבי מבצעי ובשנה השלישית מבצעים 'שנת משימה' שמטרתה הכנה לאזרחות. המתגייסים לתכנית שח"ר עוברים קורסים ייעודיים, לרוב טכנולוגיים, ומשרתים במקצוע שניתן להם במשך 16–26 חודשים מתוך כוונה להכשירם לאזרחות. בין השנים 2007–2011 התגייסו כ-1,700 חיילים לתכנית שח"ר וכ-1,600 חיילים לנח"ל החרדי. בשנת 2015 שירתו 1,758 חיילים בעלי רקע חרדי בגדודי נצח יהודה, 1779 חרדים בתכניות שח"ר השונות ובסך-הכל בנובמבר 2015 שירתו בצה"ל כ-5000 חיילים בעלי רקע חרדי.⁶³

הצבא ערך התאמות עבור קליטת האוכלוסייה החרדית בכלל המסלולים הללו: בהליך החיול ביום גיוסם הם פוגשים רק חיילים גברים וכן מפקדיהם הישירים הם גברים בלבד; החיילים מקבלים שיעור יומי תורני בן שעה, מוענק להם אוכל כשר למהדרין משישה סוגי כשרות שונים, וניתנים להם תשלומי משפחה מוגברים. בנוסף, בפרויקט שח"ר ניתנים חמישה ימי עיון שנתיים בנושאים תורניים, וימי ישיבה חודשיים. פרק ההכנה לאזרחות הקיים בשני המסלולים כולל קורסי הכשרה תעסוקתית בחסות משרד הכלכלה וסיוע בהשמה בעבודה בחסות ארגון הג'וינט. כך לדוגמא, חייל שח"ר יכול להשתחרר מהצבא עם הסמכה לניהול רשתות מחשב, טכנאות אלקטרוניקה, מכונאות רכב, בדיקת תוכנה, חשמלאות ועוד.

עוד נמצא כי 80% ממשרתי שח"ר נשואים ובעלי ילדים וזכאים להטבות מהצבא. לאור זאת, הצבא רואה עצמו מחויב כלפיהם בנושאים הבאים: שחרור לביתם בכל ערב, תוספת משכורת בסך שזר מינימום חודשי, פטור

⁶² ראו גם ליאור טל "יהדות חילונית בצה"ל" בין הכיפה לכומחה – דת, פוליטיקה וצבא בישראל 439, 453–458 (ראובן גל עורך, 2012).

⁶³ נציין כי בשנת 2012 כ-14% מהמשתתפים בפרויקט שחר היו חרדים-לאומיים שאינם מטרת היעד של הפרויקט וניתן היה לגייסם גם במסגרות הכלליות, ראו אסף מלחי "גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי – השתלבות בוגרי מסלול שח"ר בשוק העבודה" (משרד התמ"ת, מנהל מחקר וכלכלה, 2013). כך ראו: גלעד מלאך, דורון כהן וחיים זיכרמן **מניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: חניית אב לתעסוקת חרדים** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015).

מנוכחות בבסיסים בשבתות וחגים ועוד. בנוסף, לאחרונה הכיר צה"ל בייחודיות של האוכלוסייה החרדית במובן חשוב נוסף – הליך המיון. מאמצע שנת 2014 כולל הליך המיון של החרדים ראיון אישי מותאם עם גורמי מקצוע בעלי זיקה לחברה החרדית מתחום מדעי ההתנהגות המעריכים את אפשרות השילוב של החייל החרדי בצה"ל לפי אמות מידה המותאמות לרקע ממנו מגיע החייל. ראיון זה משפיע על שתי שאלות מרכזיות בהליך המיון של החייל החרדי – האם יועבר לשירות לאומי אזרחי או ישרת בצה"ל? ואם ישרת בצה"ל, לאיזה תפקיד ישובץ?

תוכנית מקיפה זו אינה נטולת בעיות. מחד, היא מהווה ניצול נכון של הצבא כגורם מאחד ומחנך המסייע בשילוב החרדים המתגייסים בחברה הישראלית. מאידך גיסא, היא חוטאת לעקרונות השוויון וגם פוגעת פגיעה קשה במעמד האישה בצה"ל. היחס המיוחד לאוכלוסייה החרדית המתבטא במתן שיעורים, כשרות ודרכי מיון מותאמים הוא ראוי ומבורך מבחינה רב-תרבותית. הקדשת כשליש מהשירות הצבאי להכשרות לקראת האזרחות, אף שמהווה צעד חיובי מבחינה חברתית, מעוררת שאלה קשה: קשה להסביר מדוע יש להעניק הטבות משמעותיות אלה לאוכלוסייה החרדית בתור שכזאת ולא לחיילים אחרים בעלי רקע חברתי-כלכלי בעייתי; ספק גדול יותר קיים בשאלה האם מתן שכר גבוה משמעותית לחיילים חרדים (בעיקר בשל גיל הגיוס המתקדם, היותם בעלי משפחות וכדומה) מוצדקת בראייה רב-תרבותית. לדעת המחברים, בעוד שאין ספק כי על החרדים מוטלת חובת שירות צבאי, שהיא חובה החלה על כל הישראלים, אין מוטלת חובה על הצבא לחייל את כולם, כאשר המחיר המערכתי והחברתי אינו עומד בפרופורציה לתועלת. יש אומנם יתרון גדול בהטלת חובת שירות על הכול, לרבות על החיילים החרדים, אך לעומת זאת יש חשש מפגיעה במעמד החיילות, ששירותן לא פחות חשוב לחברה הישראלית בכלל ולצורך אינטגרציה חברתית בפרט. ייתכן והפתרון הראוי הוא הקמת שירות אזרחי רחב היקף שישרתו בו כל מנועי השירות הצבאי – אלה בשל דתם, אלה בשל לאומם ואלה בשל מצפונם- ואילו הצבא עצמו ישמור על מורשתו הכללית והשוויונית המתכרסמת והולכת.

(ד) נשים

עליית המדרגה במספר הנשים המתגייסות וביוקרת התפקידים המבוצעים על-ידי נשים התרחשה בסמוך להליך התחזקות הציונות הדתית בתוך צה"ל. יגיל לוי מתייחס לשני הליכים אלה ומגדיר אותם כהליכים מנוגדים: עבור רבים מבני הציונות הדתית ורבניה, שמירה על אורח חיים דתי במהלך השירות הצבאי הוא תנאי בלעדיו אין לשירות שכזה; שמירה על אורח חיים זה אינו עולה בקנה אחד עם שילובן של נשים בתפקידי הדרכה ולחימה. לדידו, פריחת השירות הצבאי המשמעותי של הנשים הדתיות מקדם מגמות פמיניסטיות וקריאות לשוויון מגדרי בתוך החברה הדתית-לאומית. הוא מסביר שהשפעת הציונות הדתית על הצבא מבפנים משמעותית הרבה יותר מזו של הפמיניסטיות, המבקשות להשפיע על הצבא מבחוץ, דבר המביא לפגיעה במעמד של נשים בתחומים רבים בתוך הצבא. כך, מדיגיש לוי למשל, ביישומה של פקודת השילוב הראוי – המסדירה את היחסים בין גברים לנשים במסגרת הצבאית ונוסחה בלשון עמומה – קולה של "מנהלת השילוב הראוי" שנשלטה על-ידי גורמים דתיים-לאומיים גבר על קולה של יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים. הדבר הביא להגבלת תפקודן של נשים בתפקידי הדרכה, להגבלת שילוב נשים ליחידות מוגדרות לכך ולעיצוב פעולות הווי ברוח אורתודוקסית המדירה נשים.⁶⁴ התמודדות

⁶⁴ ראו בהתאמה: ס' 1 לתקנות תקנות שירות ביטחון (קביעת תפקידים לשירות נשים בהתנדבות), תשס"א-2001; ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 39, בעמ' 65-68; יגיל לוי חזב לרר "תחרויות והדרה" בין הכיפה לכומחה – דת, פוליטיקה וצבא בישראל 339, 343 (ראובן גל עורך, 2012); לוי המפקד האליז, לעיל ה"ש 6, בעמ' 154-174, 252-266, 272-281, 286; פרוטוקול ישיבה מס' 82 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-19, 3-5, 11-12 (28.5.2014) (ראו להלן: "פרוטוקול מס' 82"); פרוטוקול ישיבה מס' 178 של הוועדה לקידום מעמד

הצבא עם מגמות אלה מאוחרת ובעייתית, כך למשל התנגדותם של חיילים דתיים על שירת נשים באירועים הביאה לביטול הופעת של נשים כבר ב-2007, אך נענתה רק בנוהל של הרמטכ"ל משנת 2012, לפיו שני המינים ימשיכו לשיר אך באירועי הווי ינתן אישור פרטני לדתיים להיעדרות, באישור המפקדים. פתרון זה נראה תואם את עקרונות הרב-תרבותיות אך עצם ההתנגדות לשירת נשים מצביע על גודל הפגיעה ברוח צה"ל ובמאבק לשינוי זכויות. בשנת 2016 עודכנה פקודת השילוב הראוי. נוסח הפקודה החדש כולל הצהרות בעלות אופי ליברלי ורב-תרבותי חיובי ביותר, ביניהן הגדרה כי מדיניות השילוב הראוי "מושגת על היותו של צה"ל צבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית... ולפיה משרתים בצה"ל חיילים בני כל המינים, הדתות והעדויות"; כי מדיניות זו "קמה מתוך תפיסה ממלכתית, שוויונית וסובלנית, המעוגנת בערכי כבוד האדם וב'רוח צה"ל'"; וכי חיילים וחיילות לא יופרדו ככלל באירועים צבאיים. לצד זאת, קובעת הפקודה החדשה מספר הוראות בעייתיות יותר, ביניהן הוראה כי חייל שאורח חייב דתי יוכל לבקש להימנע מפעילות משותפת עם בן המין השני – לרבות תורנות שמירה, ניווט ונסיעה ברכב; הוראה כי כל חייל יוכל לבקש שירות במסגרת בה בני מין אחד בלבד (החל משלב הגיוס ועד השחרור וכן בשירות המילואים), כאשר רק ראש אכ"א מוסמך לדחות בקשה זו; הוראה לפיה חייל דתי יוכל לבקש פטור מפעילות הווי אם הוא חושש שהדבר יפגע באורח חייו הדתי; ואף הוראה הקובעת כי חייל דתי יודרך ויוכשר על ידי מדריך בן מינו. כפי שמציינ מאמר המערכת של עיתון הארץ מיום 27.9.2016, העיקרון לפיו חייל יוכל לקבוע עם מי הוא שומר ומתאמן הוא עיקרון פסול, הפותח פתח להשפעה רעה ואין לו אח ורע בצבאות המערב. נוסח מחודש זה זכה לביקורות חריפות על רקע היעדר האיזון העולה ממנו, המעלה ספקות בנוגע ליכולתה של ההוראה החדש להביא לשילוב מכבד בין נשים לבין אדיקות דתית בצה"ל. כך למשל, טוען יגיל לוי כי לוי היה מפקד בצה"ל לאור הפקודה החדשה הוא היה מדיר נשים מאימון חייליו ומהופעה מולם אם היו תחת פיקודו חיילים דתיים.⁶⁵ לעמדת המחברים, מעודדת המחויבות שהובעה בראשית פקודה זו לערכים הדמוקרטיים של המדינה, להכרה בעדות השונות המשרתות בצה"ל, ולצורך במדיניות הנשענת על ערכי כבוד האדם. לצד זאת אין להתעלם מכך שהפרצות הקיימות בפקודה זו מאפשרות ניצול לרעה והעמקה של הדרת הנשים במסווה של דאגה לצרכים התרבותיים של החיילים הדתיים.

מאידך, קיימות גם מגמות חיוביות מאד בנושא שילוב הנשים בצה"ל. שיעור הנשים הלוחמות בצה"ל זינק ב-100% בין השנים 2006–2013, כאשר בשנת 2014 כ-41% מהמועמדות לשירות בטחון ציינו כי הן מעוניינות לשרת בתפקידי לחימה ובשנת 2015 נפתחו 2 גודדי לוחמים חדשים המאפשרים שירות מעורב; בשנת 2010 שירתו כ-935 בנות דתיות ובשנת 2015 מספר זה עמד על 2,195. כיום, נשים מהוות כ-5% מהכוח הלוחם וכ-30% מחיל האוויר, בנוסף לתפקידים משמעותיים רבים באגפי המודיעין; משתלבות ביחידות מודיעין וטכנולוגיה מתקדמות; נשים דתיות משתלבות בתפקידי הדרכה, נמדדת ירידה באחוז הנשים המשרתות בתפקידים פקידותיים וקצינות רבות משרתות בתפקידים בכירים לרבות כ-30 נשים בתפקידי אלוף-משנה ותת-אלוף (הנתון נכון ליולי 2016); ראויה לציון אורנה ברביבאי, הקצינה הראשונה בדרגת אלופה סיימה בשנת 2014 את תפקידה כראש אגף כוח האדם.⁶⁶

אף שההתחשבות בחיילים הדתיים האדוקים כקהילה תרבותית המבקשת התחשבות בצרכים התרבותיים ייחודיים שלה על מנת לסייע לקהילה ולחיילים להשתלב בצבא, התחשבות המביאה לעיתים לשירות נפרד לנשים, מובנת מבחינה רב-תרבותית. אך הבעייתיות במגמה זו היא ביצירת "איים" של הדרת נשים, בניגוד לחוק ותוך תירוץ

האישה, הכנסת ה-16, 4 (18.5.2005); כרמית הבר ופנינה שרביט-ברוך **שירות נשים בצה"ל - המשך התקדמות או נסיגה לאחור?** 13–18 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013).

⁶⁵ ראו למשל דבריו המשמעותיים של יגיל לוי "אם הייתי מפקד, הייתי מדיר נשים" **הארץ** 29.9.2016.

⁶⁶ דורית טל אור וגיטה גופר "כאשר על הכף יעמדו שוויון מגדרי מזה וביטחון המדינה מזה, ברור לאיזה כיוון עליה לנטות" **צוות שלנו** 14 116 (2016); טליה לנקרי "פורצות קדימה?" **מערכות** 39 454 (2014); פרוטוקול מס' 82.

של התחשבות בצרכי דת. "איים" אלה התרחבו עם גידול המסגרות החרדיות בצבא, המוגדרות ככאלה שאין בהן נשים כלל. אכן, הצבא ניצב בפני אתגר משמעותי בשילוב שירות של נשים ודתיים, בפרט חרדים. המחוקק היה ער לקשיים אלה והתנה את הארכת שירותן של נשים, הנדונה לאחרונה, בהליכי מיון ושיבוץ שוויוניים וכן קבע כי יש לשמור על אורח החיים של המתגייס החרדי מבלי לפגוע במעמדה ושילובה של החיילת, זאת על-בסיס שוויון וכבוד בין שני המינים.⁶⁷ נכון למועד כתיבת שורות אלה לא פורסמו כל דיונים של וועדת החוץ והביטחון בנושא ותקופת שירותן של הנשים לא שונתה. אך קושי זה יש בו הזדמנות: שילוב מוצלח של החיילים והחיילות – כדוגמת שעות מוגדרות לרחצה נפרדת לכל מין ושעות לרחצה משותפת בבריכה, שהייתה קבועה בפקודת השילוב הראוי בנוסחה הקודם – יכול להתוות את הדרך להגברת השילוב בין קהילות אלה בכלל החברה, לשבור סטיגמות חברתיות ולהוות גורם מאחד לשסע ההולך וגובר בין גברים ונשים במגזר הדתי והחרדי על רקע הליכים מטרידים של הפרדה והדרה של נשים בכלל ובכתי הספר הדתיים-הלאומיים בפרט.

(ה) חיילים שאינם יהודים

ההתחשבות בצרכים הדתיים-תרבותיים של חיילי צה"ל שאינם יהודים מרוכזת על-ידי "ענף מנהל האוכלוסין", המעניק שירותי יעוץ וסיוע בתנאי שירות לדרוזים, לצ'רקסים, לבדואים, לערבים נוצרים ולערבים מוסלמים. פקודות מטכ"ל קובעות כי באחריות כל מפקד לאפשר לפקודיו להתפלל ולצום בהתאם לדתו וכן לשחררו לחופשה בביתו במידת האפשר. בנוסף קובעות הפקודות כי חיילים דרוזים, נוצרים, מוסלמים, צ'רקסים ובדואים זכאים לחופשות אבלות גם במקרים של פטירת בן משפחה שאינו קרוב מדרגה ראשונה, בניגוד לחיילים יהודים שאינם זכאים לחופשה במקרים אלה. הרב הצבאי היחידתי מחויב לפרסם מידע בדבר ימי צום וימי מנוחה של לא-יהודים. בנוסף, בחגיגה של החיילים הנוצרים (על הזרמים השונים שקיימים בישראל - קתולים, פרוטסטנטים, אורתודוקסים וארמנים), הדרוזים, המוסלמים, הקראים והשומרונים, הם משוחררים מפעילות ובד"כ אינם מזומנים למילואים בהם; כן מתבקשים מפקדים להכיר ולכבד מועדים חשובים של פקודיהם, שאינם מהווים חג בציבור הרחב בישראל, למשל אירועי נובי גוד (חג השנה החדשה) ליוצאי ברית המועצות, ואירועי חג הסיגד ליוצאי אתיופיה. יתרה מזאת, פקודת מטכ"ל בעניין תשלומים למשפחות של חיילים קובעת כי בן העדה הדרוזית שקשר קשר עקד (המקביל באופן מסוים לקשר האירוסין היהודי אך מטיל על הצעיר הדרוזי חובה לבנות את הבית ולאגור כספים לפני החתונה) עם בת זוגתו זכאי לתשלום מיוחד מהצבא, מתוך הכרה בצורך החברתי-תרבותי ליצירת יסודות כלכליים לקשר בתקופה זו; הוראה זו מאפשרת לחייל דרוזי נשוי תשלומים מרגע האירוסין, בניגוד לתשלומים מרגע הנישואין לחיילים יהודיים. לבסוף, בעוד על נשים יהודיות החובה להוכיח מיצוי כושר השתכרות כדי לקבל את קצבת הנישואין מהצבא, אין חובה זו מוטלת על נשים לחיילים דרוזים ובדואים.⁶⁸

נוסף על אלה, טקס השבועה הוא אחד הסממנים המובהקים להתחשבות בחיילים שאינם יהודיים: בטקס מחלקת הרבנות הראשית כשי לחייל הצעיר ספר קדוש - תנ"ך, ברית חדשה בערבית, ברית חדשה באנגלית או קוראן. נוסח השבועה בטקס אינו כולל סממנים דתיים כלשהם זולת השבועה עצמה (חיילים רבים מצהירים במקום

⁶⁷ ראו סעיף 16א(ד) לחוק שירות ביטחון וסעיף 15 לחוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), התשע"ד – 2014, ס"ח 367.

⁶⁸ ראו בהתאמה: ס' 7-8, 18-19 לפ"מ 34.0310 "שירותי דת לחיילים בני העדות הלא-יהודיות"; ס' 2-3, 10 להוראת קשל"ר 41.01.14 "בני מיעוטים"; ס' 1(ז), 30(ט) לפ"מ 35.0402 "חופשות לחיילים המשרתים בשירות חובה". נציין כי בעקבות פניית ראש מנהל אוכלוסיות הורחבה הפקודה, שכללה עד שנת 2007 הקלות רק לדרוזים; ס' 2 לפרק ז' לפ"מ 35.0210 "חוקת התשלומים למשפחות חיילים בשירות חובה - נוהל הגשת הבקשות ואישורן"; ולבסוף וכן הנחיות פנימיות של אכ"א כפי שצוטטו בס' 43, 47 לעתירה בבג"ץ 588/11 פורום משפטי למען ארץ ישראל נ' שר הביטחון, שנמחק בשנת 2016 לבקשת הצדדים.

להישבע), זאת בניגוד לשבועות אמונים במדינות אחרות.⁶⁹ באורח פרדוקסאלי, פקודות הוראות ונהלים אלה הם מהביטויים הרב-תרבותיים המובהקים ביותר בישראל. אף שקיימות בעיות כגון היעדר מינוי כהני-דת לא יהודים כפי שהסברנו לעיל, המגמה הכללית חיובית ביותר, ויש לברך על כך.

(ו) להט"ב

היסטורית, צבאות העולם מנעו שירות של חד-מיניים הן מתוך פחד של השתלבות במרקם החברתי הייחודי והן לאור בחינה גזענית של חכונות אופי חלשות יותר לכאורה שיוחסו לבני הקהילה הגאה. הגבלות על שירות הומוסקסואלים היו קיימות בארצות-הברית כבר במלחמת העולם השנייה והגיעו לשיאן באיסור גורף על שירות בתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת. ניסיונות ביטול האיסור בראשית תקופת כהונתו של קלינטון כנשיא הביאו ליצירת נוהל Don't ask Don't tell, שנתפס כהסדר פוגעני מאד כלפי בני ובנות הקהילה. בעשור השני של המאה ה-21 השתפר מצבם של בני הקהילה ההומו-לסבית בצבא ארצות-הברית עם ביטול הנוהל הפוגעני הזה והשוואת המענקים הניתנים לבני זוג חד-מיניים של חיילים לאלה הניתנים לבני זוג הטרוסקסואליים. כבריטניה, הגבלות על גיוסם ושירותם של חד-מיניים בוטלו בעקבות עתירה כנגד הסדרים אלה לבית הדין האירופי לזכויות אדם.⁷⁰

בישראל, עד שנות השמונים לא הייתה שום הגבלה על גיוס ושירות של חד-מיניים. ב-1983 נקבע נוהל של אגף כוח-אדם לפיו שיבוצם של הומוסקסואלים יוגבל מתוך חשש שנטייתם תהווה סיכון ביטחוני, אך נאסרה הגבלה מראש של חייל בשל נטיותיו. חיילים הומוסקסואלים נשלחו למרכז בריאות הנפש על מנת לקבוע את יכולתם לעמוד בלחצים ולבחון האם הם מהווים סיכון בטחוני. הוראה זו עודכנה בשנת 1993 בעקבות גל מחאה אזרחי – ובהתערבותו הישירה של ראש הממשלה, יצחק רבין – וקבעה כי חייל בעל נטיות חד-מיניות לא יופלה לרעה לאור עובדה זו. ההוראה בוטלה סופית ב-1998. התיקון בחוק שירות ביטחון לפיו שר הביטחון רשאי לקבוע הליכי אבחון ושיבוץ שיבטיחו שוויון הזדמנויות ויתבססו על כישורים אישיים בלבד, עליו עמדנו לעיל בעניין הבטחת שירות שוויוני לנשים, הוא התפתחות חשובה מאד לכל מתגייס, בלי שים לב למשל לנטייתו המינית.⁷¹ ראוי לציין כי בשנים האחרונות מתקיימת הסברה בצה"ל בנושא הקהילה הגאה, לרבות סדנאות מפקדים ושבוע גאווה על מנת לקדם את שילובם של בני הקהילה. בעניין זה ישראל הקדימה רבות מהדמוקרטיות המערביות.

(ז) קבורה

קבורת חללים היא אחד האירועים המכוננים ביחסי החברה והצבא. טקס הלוויה לחלל צה"ל נערך באחריות קצין שלישות פיקודי ובסיוע רב צבאי, לפי סדר קבוע המדגיש סממנים צבאיים ומתייחס לדתו ומסורתו של החייל.

⁶⁹ ראו נוסח שבועת האמונים לצה"ל בנספח לפ"מ 33.0915 "שבועת אמונים לצה"ל וחלוקת נשק לטירונים"; וכן ראו בעניין זה: Ministry of Defense, COMMANDING OFFICERS GUIDE (MANUAL OF SERVICE LAW: JSP 830), 1–18–4 (Nov. 20, 2014) www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/43274/Ch01.pdf

⁷⁰ ראו בהתאמה: DoD Memorandum For Secretaries of the Military Departments Chiefs of the Military Service, *Further Guidance on Extending Benefits to Same-Sex Spouses of Military Members*, Aug. 13, 2013, <http://archive.defense.gov/home/features/2013/docs/Extending-Benefits-to-Same-Sex-Spouses-of-Military-Members.pdf>; *Smith v. United Kingdom*, 1999-VI Eur. Ct. H.R. (1999)

⁷¹ גרוס, לעיל ה"ש 5, בעמ' 127–134, 158–161, נספח א' – הוראת קבע מטכ"ל – אכ"א ק-01–11–31, "שירות הומוסקסואלים בצה"ל" (1983) ונספח ב' – הוראת קבע מטכ"ל-אכ"א ק-01–11–31, "שירות הומוסקסואלים בצה"ל" (1993); יגיל לוי "צבא ליברלי בחברה שמרנית" **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** 241, 242–241, 245 (מאג'ד אלחאג'י ואורי בן-אליעזר עורכים, 2006).

לוויה של חלל שאינו יהודי תיערך בהתאם למסורתו ודתו, בתיאום עם ענף המיעוטים ובנוכחות איש דת מעדתו של החלל. בשנים האחרונות הוגמשו תנאי הקבורה של יהודים, לרבות מתן אפשרות לקבורה אזרחית, חילונית או דתית-ליברלית של חללים בבתי-הקברות הצבאיים- בניגוד לחובה לבצע טקס השכבה דתי בעבר. כן תוקן השינוי שנעשה בנוסח תפילת ה"זכור" הנאמרת בטקסים: את הביטוי "זכור עם ישראל את בניו ובנותיו" שהוחלף בביטוי הדתי יותר "זכור אלוהים את בניו ובנותיו", הורה הרמטכ"ל גנץ להחזיר לנוסח המקורי המכבד את החללים שאינם יהודים-אורתודוקסיים.⁷²

באשר לצורת המצבה, צבא ארצות-הברית, בדומה לצבא בריטניה, מאפשר חקיקת סמל על קבר צבאי בהתאם לאמנות החלל – לרבות מגן דוד יהודי, סהר מוסלמי, סמלי כנסיות שונות, סמלים בודהיסטים, בהאים, וכן סמל עבור אתאיסטים. בישראל, חוק בתי-הקברות הצבאיים קובע כי מצבת החייל תבטא אחידות ושוויון בתוכן וכי אין לכלול במצבות סממנים דתיים. הצורך באיזון בין האינטרס של המדינה להדגיש את השוויון בין החיילים גם במותם לבין הרצון של כל משפחה לציין את זכר אבדנה האישי באופן ייחודי הביא את בית-המשפט ובעקבותיו את המחוקק להגמיש נהלים אלה ולאפשר הוספת כיתוב אישי על המצבות.⁷³

לאחרונה התגלעה מחלוקת ביחס למיקום הראוי לקברים של לא-יהודים, בעיקר על רקע ריבוי מקרים של עולים חדשים שאינם מוכרים כיהודים על-ידי הרבנות הראשית. ההלכה היהודית, כפי שהיא מתפרשת על-ידי הרבנות הראשית (האורתודוקסית), אוסרת על קבורת יהודים ולא-יהודים באזור אחד; ובהתאם הרבנות הצבאית אוסרת על קבורת יהודים ולא יהודים בבית קברות אחד, אף שככל הידוע לנו לא היה כל פגם בקבורת חללים יהודים ולא-יהודים בבית-הקברות הבריטי ברמלה ובירושלים או בבתי-הקברות של הצבא האמריקני, ולא ידועה לנו כל התנגדות של רבנים צבאיים אורתודוקסיים לקבורה משותפת זו. משרד הביטחון קבע ב-2005 כי יוקמו חלקות נפרדות לחללים לא יהודים באותם בתי קברות. בהמשך הבהירה הרבנות את הנוהל מתוך כוונה לשמר את ההפרדה באופן שלא תיראה לעין – מרחק של 2 מטרים בין קבר של יהודי ללא-יהודי, ללא הפרדה ממשית בין החלקות וללא שילוט נפרד. מספר הצעות חוק שעלו בנושא וביקשו להבטיח כי יהודים זכאי חוק השבות יוכלו להיקבר בבית-קברות צבאי בצמוד לחיילים יהודים אחרים נדחו על-ידי הכנסת.⁷⁴ החלטת הכנסת לקיים הפרדה זו תמוהה עוד יותר היות שבדברי החקיקה ובהחלטות הממשלה אין הבדל בין חיילים יהודים לחיילים לא יהודים בעניין הקבורה וסידוריה. לגישת המחברים, על משרד הביטחון לזנוח את הפרשנות האורתודוקסית, המחמירה והאנטי-ליברלית של הרבנות, לנוהג בכבוד בחללי צה"ל שאינם יהודים שנפלו בהגנה על ישראל, ולהימנע מהדרתם מבתי-הקברות הצבאיים.

⁷² פ"מ 38.0116 "טקס לוויה צבאית או טקס גילוי מצבה לחייל שמקום קבורתו לא נודע"; ס' 80 לפ"מ 38.0103 "חללים ומתים - נוהל הודעות, זיהוי, חקירה, קבורה, מכתב תנחומים וטיפול בחפצים בשעת רגיעה"; ס' 20-22 לפ"מ 34.0310 "שירותי דת לחיילים בני העדות הלא-יהודיות"; פרוטוקול מס' 56 משיבת ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת ה-19, 5, (30.01.2014). כן ראו לוי **המפקד האלין**, לעיל ה"ש 6, בעמ' 281-285.

⁷³ ס' 4-5 לחוק בתי קברות צבאיים, תש"י-1950; דנג"ץ 3299/93 **ויסלכבאום ואח' נ' שר הביטחון**, פ"ד מט(2) 195 (1995); בג"ץ 6069/00 **העמותה להנצחת חללי אסון המטוקים בשאר ישוב נ' שר הביטחון**, פ"ד נה(4) 75 (2001). נציין כי קיימת אפשרות לבקשת קרוב משפחתו של חייל להיקבר בבית קברות שאינו צבאי, בכפוף לס' 4(4) לפקודת בריאות העם מס' 40 לש' 1940, ע"ר 1065.

⁷⁴ ראו בהתאמה: פרוטוקול ישיבה מס' 63 של ועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-19, 4, 20 (03.07.2013); דברי ההסבר להצעת חוק בתי קברות צבאיים (תיקון - חיילים זכאי חוק השבות), התשע"ג-2013, 1154/19/פ, פרוטוקול מס' 56 משיבת ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת ה-19, 3, 9 (30.01.2014); החלטה חק/143 של ועדת השרים לענייני חקיקה, הממשלה ה-34 "הצעת חוק בתי קברות צבאיים (תיקון - חיילים זכאי חוק השבות), התשע"ה-2015 של חה"כ מרב מיכאלי (פ/513)" (12.7.2015). ראו בהרחבה אליעד אברוך וליילך בן צבי **קבורת חללי צה"ל שאינם יהודים על פי ההלכה**, 11, 13-16 (2014).

סיכום

מאמר זה האיר את צה"ל כזירה המרכזית בה מתקיים מפגש בין השבטים השונים של החברה הישראלית. אכן, צה"ל הוא המוסד הרב-תרבותי ביותר בישראל. הוא מהווה מראה לחברה הישראלית ומציג בפנינו את האפשרות לחיים משותפים עבור הקהילות השונות. ההישג מרשים ומתבטא הן בגיוון האפשרי של טקס ההשבעה וטקסי הקבורה המאפשרים הסתמכות על דתות שונות, הן בהכרה בחגים ומועדים של קהילות תרבותיות-דתיות רבות והן בהצלחה הכבירה שבהשתלבות הדרוזים בצה"ל. זהו הישג חסר תקדים, המצביע על הפוטנציאל העצום הטמון בצה"ל כמרחב ציבורי פתוח ומלכד. מפגש זה אינו מושלם: קהילות יהודיות דתיות זוכות להטבות ופטורים נרחבים המוציאים אותם ממפגש זה; קהילות לא יהודיות רבות מיוצגות בו על-ידי קומץ מתנדבים; נשים רבות – בעיקר כאלה המשתייכות לקהילות דתיות – פטורות ממפגש זה; התחזקות מגמות הדתה מחד וגיוס החרדים מאידך מעוררים קשיים משמעותיים עבור שירותן השוויוני של נשים – שהנו אחד ההישגים החשובים של החברה הישראלית – ופוגעים במגמות של פלורליזם בגבולות הצבא.

לצד זאת, הצורך להכיר בצרכים של קהילות יהודיות לא אורתודוקסיות במסגרת השירות הצבאי, השאלה הגדולה היא האם התקדים הדרוזי יכול לחול גם על הערבים הנוצרים והמוסלמים? כלומר, האם ניתן להשתמש בכלי השירות הצבאי על מנת לקרב קהילות אלה למרכז החברתי הישראלי וכך לחזק את הקשרים בין השבטים השונים בחברה הישראלית? תשובתנו היא שגיוס חובה של הערבים המוסלמים והנוצרים יהיה בשלב זה צעד שלילי שיגרום לנסיגה ביחסי יהודים וערבים בישראל, בין היתר לאור היעדר שוויון מלא בזכויות בין האוכלוסיות. אולם, המודל הדרוזי יכול לשמש מעין מפת דרכים לשאלה הגדולה של גיוס הערבים, וזאת משתי בחינות: ראשית, היעד הסופי, גם אם ירחק, צריך להיות גיוס לכל, על החובות והזכויות העולות מכך. קשה לתאר קיומו של יעד זה ללא תפנית כלשהי ביחסי ישראל והרשות הפלסטינית, אך היעד הוא חשוב ויש לראותו כמטרה שאליה צריך לחתור ולהבין שכל תחליפיה – שירות לאומי, שירות אזרחי וכדומה – לא ישיגו את האינטגרציה ששירות צבאי במדי צה"ל ישיג, חרף ששירות במטרה יכול להשיג חלק מהתוצאות הרצויות והוא עדיף על השירות האזרחי. שנית, המודל הדרוזי גם שמיש בכך שהוא מצביע על תהליך הדרגתי, בו כל שלב מוליך למשנהו: תחילה התנדבות יחידים; לאחר מכן עידוד ההתנדבות ליחידה נפרדת (הגדוד הדרוזי); כאשר ההתנדבות מגיעה לשיעורים גבוהים, מתחיל הליך של פיצוי משפטי המשולב בהנהגת גיוס חובה; ורק לבסוף מונהג שוויון מלא בתוך צה"ל: היחידות הנפרדות מתפרקות וצה"ל פתוח לכל מתגייס לפי כשרונותיו. בכל הנוגע לגיוס ערבים מוסלמים – השלב האחרון רחוק ביותר ולפרק זמן ארוך ניתן להסתפק בהפניית המתגייסים, לפי רצונם, ליחידות שאינן לוחמות, לרבות יחידות הממלאות תפקידים הומניטריים, כמו חיל הרפואה.

מפת הדרכים הזאת נשמעת כחזון אוטופי, אך גם דרוזי המפקד על חטיבת גולני – שעליה שר יורם גאון "גולני שלי היא גם יום כיפורים, היא מוצב החרמון בפסגת ההרים, רובאים שירו ורעים שנותרו בצידי הדרכים למולי" – נשמע כחלום אוטופי בעת שנכתבו שורות שיר זה ב-1974. כמו-כן, בעוד נכתבים דברים אלה, פרש תת-אלוף רסאן עליאן מתפקידו כמח"ט גולני, כשהוא עומד להיכנס לתפקידו כקצין חי"ר וצנחנים ראשי – תפקיד שהיה נראה דמיוני רק לפני כמה שנים.

צה"ל כמובן רשאי לבדוק גם את כישורים וגם את מהימנותו של כל מתגייס – אך עקרונית, דלתות הכניסה לצה"ל חייבות להיות פתוחות – בשלב זה – לכל מתנדב. מפת דרכים זו אפשרית, עם ביצועה, יהיו ישראל וצה"ל יותר רב-תרבותיים וגם יותר חזקים.